

Уз. 65.9. (598)
x-72.

1127

Г. Холматжонова, Ж. Мадаминов

ЛОГИСТИКА

Фаргона-2010

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI
ОЛИЙ ВА ЎРГА МАХСУСТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Г.Холматжонова, Ж.Мадаминов

И.ф.и., доцент А.Болтабоев тахрири остида

ЛОГИСТИКА

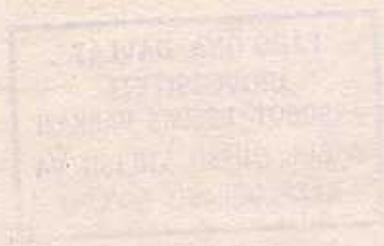
FARG'ONA DAVLAT
UNIVERSITETI
ANBOROT RESURS-MARKAZI
QABUL QILISH YIG'ISH VA
KATALOGLASH BO'LIMI

Фарғона – 2010

Г.Холматжонова, Ж.Мадаминов. Логистика (Ўқув-услубий қўлланма)
- Фарғона 2010. 74 б.

Тақризчилар: 1. А.А.Холматжонова - иқтисод фанлари номзоди, ЎзМУ доценти
2. Д.Курбонов - иқтисод фанлари номзоди, ФарДУ доценти

Ушбу ўқув-услубий қўлланма – қўшма ҳужжатни йўналиши бакалавр талабалари учун мўлжалланган бўлиб, бизнес мактаби, иқтисодийт коллежлари талабалари ҳам фойдаланишлари мумкин.

КИРИШ

Логистика курси, иқтисодий мутахассисликлар бўйича фанларни ўрганиш учун асос ҳисобланади. Бу курснинг мақсади ҳар қандай тизимнинг ҳолатларини тарихан кўриб чиқишдан иборат Шунинг учун курснинг асосий мақсади талабаларнинг логистика соҳаси қонуниятларини, унинг иқтисодий тақдор ишлаб чиқаришдаги тутган ўрини ўзлаштиришлари шунингдек, бозор иқтисодиёти шароитида логистика тизимининг сифат ва миқдорий кўрсаткичларини тартибга солиш ва чегаралашдан иборатдир. Булар таълимнинг барча соҳаларидаги талабаларга мўлжалланган.

“Логистика” фанининг асосий вазифалари: транспортни бошқариш, омбор хўжалиги, захиралар, ходимлар, ахборот тизimini ташкил этиш, тижорат фаолиятини ва кўпгина бошқа соҳаларни бошқарувини ўз ичига олади. Фан сифатида “Логистика” қуйидаги вазифаларни қўяди ва ҳал этади:

- магистрантларнинг истиқболини аниқлаш ва шу асосда захираларни режалаштириш;

- зарур бўлган ишлаб чиқариш қувватини ва транспорт воситаларини аниқлаш;

- моддий оқимларни оқилона бошқариш асосида тайёр маҳсулотлар тақсимотининг илмий тамойилларини ишлаб чиқиш;

- ишлаб чиқариш пунктлари ва истеъмолчиларнинг жойларида қайта юклаш ҳамда транспорт омборларида жараёнларни бошқаришнинг илмий асосларини ишлаб чиқиш;

- логистик тизимнинг турли шаклдаги математик вариантларини тузиш;

- биргаликдаги режалаштириш, таъминот, ишлаб чиқариш, омборларга жойлаштириш, тарқатиш ва тайёр маҳсулотларни жўнатиш, шунингдек бошқа қатор масалалар юзасидан услубларни ишлаб чиқиш.

Мамлакатимизда иқтисодий эркинлаштириш ва модернизациялаш борасида амалга оширилаётган ислохотлар, бозор субъектлари орасидagi хўжалик алоқаларини янада ривожлантириш ва самарали амал қилишини талаб этмоқда. Бу борда ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар орасидаги ўзаро иқтисодий муносабатлар хусусан маҳсулотларни ташиш, сақлаш, тақсимлаш ва улар билан боғлиқ ахборотларни оқимини қайта ишлаш жараёнидаги муаммаларни камайтириш долзарб аҳамият касб этади.

Ушбу мақсаддан келиб чиқиб, уларни амалга оширишда материалларни бошқариш, тақсимотини режалаштириш, захираларни ва тайёр маҳсулотларни сақлаш, улар ҳақидаги тизим бошқарувини ташкил этиш вазифаларини амалга оширишда иборат.

“Логистика” курсининг мақсади билим олаётган талабаларга ишлаб чиқарилган товарлар ҳақиқатини микро ва макро даражада ўрганишга қаратилган бўлиб, талабатларнинг етуқ ва юқори малакали мутахассис бўлиб етишишига қаратилган ҳамда керакли ўқув ёки илмий маҳоратни шакллантиришдан иборат.

1-МАВЗУ. ЛОГИСТИКА КУРСИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАСИ

Режа:

1. Логистиканинг вужудга келиши ва унинг предмети
2. Логистиканинг асосий вазифалари
3. Логистика тизими қисмларининг хусусияти
4. Ишлаб чиқариш воситалари бозори шартларида моддий оқимларни бошқариш зарурлиги

1. Логистиканинг вужудга келиши ва унинг предмети

Логистика – янги мустақил фан соҳаси. У 60-йиллардан бошлаб ривожланиб келган, маркетинг концепциясидан бир неча муаммолар ажралиб чиқди. Бу муаммолар ишлаб чиқариш жараёнини ҳам ашё билан тизмалаш муаммоларидир. Бу муаммоларнинг ажралиб чиқishi сабаби ишлаб чиқариш, захира сақлаш ва ташвиш харажатларининг сезиларли даражада ўсиб кетишидир. Бундан ташқари, ихтисослаштирилган ишлаб чиқариш корхоналари сонининг кўпайиши, корхоналараро хўжалик алоқаларини ихчамлаштиришни талаб қилади. Бу ерда асосий муаммо, илмий тадқиқот маззун – ҳам ашё ва маҳсулотларнинг тақсимланиши ва характи.

Шу муаммо логистика концепцияси ташкил қилинишининг асосий сабаби бўлган.

Жамиятнинг янги асоси ишлаб чиқаришдир. Ишлаб чиқаришнинг асоси – ҳам ашё ва табиий ресурслардир. Инсон учун зағур бўлган барча наўжалар ишлаб чиқариш орқали вужудга келади (кийим-кечак, синг-оқдат ва бошқалар).

Корхоналар узлуксиз иш олиб бориш учун ўз вақтида ҳам ашё билан таъминлаб туриши, тайёр маҳсулот истеъмолчига етиб келиш жараёни логистика фани томонидан ўрганилади. Бу логистика фанининг асосий предмети бўлиб ҳисобланади. (1-чизма)

1-чизма. Логистик харақатнинг тузилиши.

Ҳозирги вақтда дунёда сўнгги 70-80 йиллар ичида логистика муаммоларига бағишланган адабиётлар сони ортиб бормоқда. Логистика муаммолари олимлар, муҳандислар, менежерлар, тадбиркорларнинг ҳам эътиборини ўзига тортмоқда. Баъзи ривожланган мамлакатларда бугунги кунда логистика муаммолари давлат даражасида ҳал қилинмоқда.

Ҳар йили ривожланган мамлакатларда халқаро ва илмий анжуманлар, конгресслар ўтказилмоқда. Уларда логистиканинг илмий ва амалий муаммолари муҳокама қилинмоқда. Энг муҳим анжуманлардан бири 1989 йил октябр ойида Парижда ўтказилди. Москвада ҳам шу вақтнинг ўзида (1989 йил октябр) логистикага бағишланган I-семинар ўтказилган. Швейцарияда 14 йил олдин ташкил қилинган. Европа логистика маркази ҳозирги кунгача фаолият юритмоқда. Ғарбий Европанинг кўпгина шаҳарларида логистика бўйича мутахассислар тайёрлайдиган илмий ва ўқув марказлари ташкил қилинган. Ҳар бир тижорат - саноат фирмаларида логистика бўлимлари тузилган. Ҳозирги кунда АҚШ да мавжуд фирмаларнинг 50% дан кўпи ўзининг ишлаб чиқариш ва тижорат фаолиятида логистика тамойилларидан фойдаланмоқда. Ҳозирги кунда мустакил ривожланаётган давлатларда ҳам логистикага бўлган эътибор кучайиб бормоқда, чунки, логистик тизимлар ишлаб чиқарувчилар истеъмолчилар ва транспортни бир-бири билан оқилона боғловчи интеграция қилувчи омил эканлиги аниқланди.

«Логистика» - грекча сўз - таржимаси ҳисоблаш тўғрисидаги фан.

Логистиканинг вужудга келиш ва ривожланиш тарихи ҳарбий фаолият билан боғлиқ. XIX асрнинг бошларида яшаган француз ҳарбий мутахассиси А.Г.Джомини логистика бўйича ёзилган биринчи китобнинг муаллифи бўлиб ҳисобланади.

Логистика тамойилларига риоя қилишнинг самарали натижасини қуйидаги мисол асосида кўрсатиш мумкин. Иккинчи жаҳон уруши йилларида Европада жойлашган Америка қўшинлари моддий техника билан таъминлашда логистика тамойилларига риоя қилинган. Шу туфайли, ҳарбий саноат миямуаси, транспорт тизими ва таъминот базалари ўзаро мустаҳкам боғланган, натижада Америка қўшинлари узлуксиз равишда қуrol ва ҳарбий материаллар билан таъминлаб турилган. Шундай мураккаб вазифанинг маваффақиятли ҳал қилинишида илгор контейнер ва пакетлар орқали юк ташини усули катта аҳамиятга эга бўлган.

Оддий ноҳарбий логистиканинг жадал ривожланиши 70-йилларнинг бошига тўғри келади. Бу ривожланиш сабабини иқтисодчи-олимлар 1972-1974 йилларда рўй берган энергетик инқироз билан боғлайдилар. Ғарбий Европа ва АҚШда иқтисодий аҳволнинг кескинлашиши, ўсиб бораётган инфляция ва иқтисодий, иқтисодий революцион портлаш хавфи, иқтисодий ҳолатни яхшилаш чора-тадбирларини ишлаб чиқишни талаб қилади. Бунда мутахассислар логистика тизимдан фойдаланишга мажбур бўлдилар, чунки, логистика таъминот, ишлаб чиқариш, транспорт, бозор тақсими ва

замонавий ҳисоблаш воситаларини жалб қилиш интеграциясининг энг самарали усулларидан бири.

2. Логистиканинг асосий вазифалари

Амалий ҳолда халқ ҳўжалиғида кучли ва самарадорлиғи юкори даражада бўлган инфратузилма ривожланмоқди. Ривожланган мамлакатларда ишлаб чиқарувчилар бозор конъюктураси, рақобатни кўзда тутиб энг қилиш зарурлиғини тушуниб олганликлари, тез-тез ўзгариб турадиган иқтисодий вазиятга мослашишга ингилишлари логистиканинг ривожланишига сабаб бўлди.

«Логистика» терминининг аниқ тавсифини бериш осон эмас. Логистика ўзига бир неча йўналишларни қамраб олади. Катта фирма бошиғи нуқтан назаридан логистикага беришган тавсиф билан муқаддаслик ёки иқтисодчи нуқтан назаридан беришган тавсиф бир-биридан фарқианиши мумкин. Бундай ахвол ҳар бир мутахассисининг халқ ҳўжалиғи бозор иқтисодиёти тизимида тутган ўрнига боғлиқ бўлади.

Масалан, маркетинг доирасида иш тушўтган менежер ёки тедабиркор нуқтан назаридан логистика қуйидагича изоҳланади: Логистика – маълум мақсадларни ҳал қилиш учун зарур бўлган маблағлар ва лизмаларни мақсадга мувофиқ тайёрлаш, фойдаланишни таъкил қилиш ва бошқаришдир. Логистиканинг мақсади – маълум товарни маълум вақтда энг хам харажатлар билан олдиндан тайёрлаш. Логистикани иқтисоднинг ишлаб чиқариш инфратузилмаси деса хам бўлади.

2-МАВЗУ. ЛОГИСТИК ТИЗИМ КОНЦЕПЦИЯСИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Режа.

1. Логистик тизим тушунчаси ва унинг концепциялари
2. Хизмат соҳалари ва уларнинг таърифи
3. Логистик тизимда фаолият ортиқчилигини баҳолаш
4. Логистик тизимнинг маркетинг билан боғлиқлиғи

1. Логистик тизим тушунчаси ва унинг концепциялари

Логистиканинг мақсади – энг кам меҳнат ва моддий харажатлар билан юкларни айнан вақтда етказиб бериш. Материаллар, ком аниё ва тайёр маҳсулотларни айнан вақтда етказиб бериш бутун иқтисодий тизимнинг ишлаб туришига қулай шароит яратлади, қорхоналар сиборларидеги захиралар миқдорини анча камайтиришга имкон беғарам.

Логистика тўлиқ даражада истеъмолчи ва хизмат қиладди. Шунинг учун логистика доирасида тарқатиш ва сотиш вазифалари фақат бир вазифа олтига

шарт мавжудлигида амалга ошади. Бу шартлар - юк, сифат, миқдор, вақт, харажатлар ва етказиш жойи.

Бу ишларнинг бир вақтда мавжуд бўлиши учун материаллар оқимини қулайлаштириш керак, Тарани ихчамлаштириш бўйича, юк бирликларини (груз, ед-ца) унификациялаш бўйича (яъни юк ташишда пакет ва контейнерлардан фойдаланиш), самарали омборхоналар тизимини тузиш бўйича, буюртмалар миқдорини ва захиралар даражасини қулайлаштириш бўйича, юкларни ташешда энг фойдали маршрутларни белгилаш бўйича чора-тадбирлар амалга оширилиши керак.

Логистика тизимининг тузилиши ва ишлаш асосининг энг муҳим концептуал вазиятлари қуйидагича:

а) тизимли ёндашиш (системный подход) тамойилини амалга ошириш, бу вазифа логистика тизими ҳар бир қисмининг бир-бирига боғлиқлигида ва биргаликдаги ҳаракатида намоён бўлади. Ишлаб чиқариш ва транспорт тизимларининг умумий, яхлит технологик жарафинини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, асбоб-ускуналарнинг айрим турларини яратиш асосида ишлаб чиқариш, омбор ҳўжалиги ва ишлаб чиқариш - транспорт тизимларига ўтиш юқорида айтиб ўтилган тамойилнинг ифодаси бўлиши мумкин.

Ҳозирги шароитда замонавий логистика технологик ва юк кўтариш, ташиш асбоб-ускуналарига бўлган талабларни индивидуаллаштириш оқда, бу ҳар бир ускуналарни ҳар бир аниқ шароитга тўлиқ мослаштиришдир. Жумладан:

- логистика тизимлар тузишда ва уларнинг айрим қисмларини лойихалашда технологик жараёнларнинг инсон талабларига мос бўлишини кўзда тутиш керак, яъни замонавий меҳнат шароитлари яратилиши керак, атроф-муҳитга салбий таъсир қилмаслиги керак;

- бутун логистик тизим (цепь) давомидаги харажатларни ҳисобга олиш ва бозорга мослашиш (ориентирование).

- сервис хизматларини замонавий даражада ривожлантириш, унинг юқори сифати, ишончлилиги, тез мослашувини таъминлаш.

Одатда логистик тизимлар ноаниқ шароитда ишлайди. Бу бозор қоньжурсида транспортнинг ишлаши тасодийвий жараёнлар содир бўлиши билан боғлиқ. Шу туфайли логистик тизимларнинг муҳим хусусиятларидан бири - мослашиш хусусияти. Логистик тизимлар ишлашининг асосий тамойилларидан бири - юқори даражадаги ишончлилиги ва мустақамлиги.

Логистик тизимнинг ишлаши мустаҳкам бўлишида ишлаб чиқариш, тарқатиш ва соғиш жараёнларининг тўғри, аниқ режалаштирилиши катта аҳамиятга эга. Бу ерда шуни ҳам ҳисобга олиш керакки, жуда тезлик билан бажарилмадиган (оператна) режаларга нисбатан, қатъий режаларнинг роли каттароқ. Бундай стратегик режаларнинг юқори даражада ишончли бўлиши учун атроф-муҳит вазияти, биринчи ҳолатда бозордаги вазият ҳар хил бўлиши мумкин бўлган ҳолатларни ўрганиш ва беришган саволларга стратегик жавоблар аниқлаш зарур.

Ғарб мутахассислари фикрича, стратегик режалаштириш фирмаларнинг ўз рақиблари билан курашида эит қудратли курс бўлиб хисобланади.

Стратегик режалаштиришнинг асоси-илмий даражада. Илмий даражани тайёрлашда тарихий ва экстраполяция усулларидан фойдаланилади.

Стратегик режалар кўпинча аниқ жараёнларни эмас, аниқ мақсадларни кўзда тутлади. У стратегик режалар тез бажарилиши аниқ режалардан фарқлайди. Тез бажариладиган режалар аниқ фаолиятни кўзда тутадилар, масалан, тақсимлаш ёки сотиш жараёнларини логистика халқ хўжалигини саноатлар нуқтаи назаридан эмас, минтақалар нуқтаи назаридан қарайди.

Кичик ва ўрта корхоналарга тез-тез, даврий ҳолда кет-номенклатурадаги материал оқимлари текшириб турилади, шунинг учун ҳудудий ихтисослаштириш (специализация) ва ихчамлаштириш бу корхоналар учун катта аҳамиятга эга. Шундай вазиятларда материаллар оқимига самарали хизмат қилишда минтақавий тақсимлаш бўйича марказлар ташкил қилиниши мақсадга мувофиқ бўлади. Бундай марказларда биринчи навбатда юқори самарали сервисга эътибор берилади. Бундай сервис тўғрисида хар хил хизмат турлари - танлашдан бошлаб, те юк ортиш-тушириш ишларига ача татм ишланади.

Фақат замонавий техника воситаларидан фойдаланган ҳолда, логистик тизим юқори самарали ва мустақкам бўлиши мумкин. Логистик тизим ахборот оқимларини қулай бошқаришнинг техникавий асоси - кўп даражали АБС дир. Шунинг учун логистика ва кибернетика соҳаларининг (индея) асосий қисми - логистика тизимларининг юқори самарали бўлиши шартдир.

Логистик тизимлар ишлашини тахлил қилишда умумий қаражатлар аҳамияти катта. Омбор хўжалиги қаражатлари, захиралар, транспорт, ишлаб чиқаришни режалаштириш, буюртмани бажариш қаражатлари ва бошқа қаражатлар бир-бирига боғлиқ. Айрим қаражат турларини камайиштиришга қаратилган қаражатлар бутун тизимнинг ишлашидаги умумий қаражатларнинг ортиб кетишига олиб келиши мумкин, шунинг учун логистиканинг хар қандай фаолиятига янгилик киритишдан олдин, бу ўзгартириш оқибатларини хар томонлама тахлил қилиш керак. Ёқим қисмларининг пропорцияларини аниқлашни, қиймат тавсифларининг самараси кўриб чиқилиши, бошқариш сисмати тузилиши керак, янги технологилар, асбоб-ускуналар ҳисобга олиниши керак. Чунки тизимнинг тубдан ўзгариши, қайтадан ташкил қилиниши, қаражатларнинг кескин ортиб кетишига олиб келади. Шу билан бирга, илгиридан логистик тизимларнинг эволюцион йўллари орқали ўзгариш ҳолати аниқлашиб, ҳисобга олинади. Бундан ташқари, саноат менежментининг логистик муаммоларига нисбатан эътибори ошаётганининг бир неча сабаблари бор. Алоҳида олинган таъминлаш, ишлаб чиқариш ёки тақсимлаш жараёнларининг самарасини ошириш, умуман қараганда, самараси кам усуллар.

Логистик тизимнинг қисмларидан ҳар бири бутун тизим мувозанатини бузиши мумкин. Амалда логистиканинг аниқнавий мақсадлари кўпинча маркетинг ёки ишлаб чиқариш мақсадларига тўғри келмайди.

Масалан, корхоналарнинг ишлаб чиқариш бўлимлари тайёр маҳсулот захираларини кўпайтиришга ҳаракат қилади, ақс ҳолда, сотиш жараёнида маҳсулот кам ёки умуман йўқлиги сабабли йўқотишлар рўй бериши мумкин.

Бошқа мисол, транспорт бошиғи фақат транспорт тизимига жавобгар бўлса, у транспортнинг қулай йўналишини ташкил қилиш, транспорт тизимидаги захиралар миқдорининг камайишида, умуман, транспорт тизимининг даромади камайишига мутлақо қизиқмайди.

Логистиканинг мақсадлари - мақсадларга тескари.

Логистик тизимлар материаллар оқимини бошқариш билан бир қаторда тақсимланиш жараёнини назорат қилишда асосий қурол бўлиб қолаётган.

Илмий техника тараққиётининг ютуқлари логистика тизими қисмларининг бирилашиб, мустақкам бўлишини тезлаштирди. Асосий ютуқлардан бири - кучли компьютерлар, ривожланган маълумотлар базаси ва ахборот етказиш тизимига асосланган буюртмалар билан ишлаш тизимининг ривожланиши.

Қарорлар қабул қилиш, масалалар ечиш жараёнларини моделлаш ва компьютерлар билан таъминлаш логистика тизимини ташкил қилувчи ва бошқарувчиларга сифатлироқ ишлашга имконият яратди.

Логистика умумий харажатларни анча камайитиришга имкон яратиб билан бир қаторда маҳсулот сифатини кўтаришга ҳам таъсир қилади, чунки фақат сифатли маҳсулотлар ташқи бозордаги рақобатни кўтара олади. Бундай шароитда фирмалар истеъмолчиларга кўрсатадиган хизматларнинг сифатини оширишга мажбурлар.

2. Хизмат соҳалари ва уларнинг таърифи

Ишлаб чиқариш ва логистика тизимининг ўзаро таъсири икки йўналишда бўлиши мумкин.

Биринчиси, корхоналарнинг маҳсулот захираларини узлуксиз кўпайтириб турилишига эҳтиёжи мавжуд. Бу ерда маҳсулот тўғри роль ўйнамайди. Маҳсулот андозали, ноандозали бўлиши мумкин, модификация қилинган ёки махсус маҳсулот бўлиши мумкин, фақат бозордаги эҳтиёжни қондирса бас.

Иккинчиси, ишлаб чиқариш ўз томонидан бевосита логистика тизимига гарам бўлиб келган. Яъни ишлаб чиқариш жараёнига ҳам ашё материалларини вақтида етказиб бериш катта таъсир кўрсатади. Технологик жараёнларни бошқариш, биринчи навбатда, харажатларни камайитиришга қаратилган асбоб-ускуналарнинг бир текисда ишлаши, кўрсатилган муддатда буюртмаларнинг бажарилишини кўзда тулади.

Бу жараёнлар таъминлаш тизмаси оряали кўллаб-қувватланиб турилади. Бу тизимнинг асосий вазифаси - ишлаб чиқариш эҳтиёжини тўла қондириш. Ишлаб чиқариш ва логистика тизимининг ўзаро таъсирини шояинича буюртмаларни бажариш ёки янги тур маҳсулот ишлаб чиқариш керак бўлганда, кўрсат бўлади. Бундай шaroитда бу дoираларнинг ҳаракатчанлиги, мослашувчанлиги, бутун иш музаффақиятини гарови бўлади.

Ҳозирги замонда логистика тизимлари дoирасида ишлаб чиқариш инфратузиюмасини ҳисобга олганда, турли шил корхоналар жойлаштиришни мумкин.

Ишлаб чиқариш жараёни бозордан ажратилган ҳолда музаффақиятли ташкил қилина олмайди. Айрим ҳолларда илгисодий адабиётларда маҳсулот ишлаб чиқариш жараёни бошқарувчисининг вазифалари шундай изоҳланадики, гўё улар бевосита фақат бошқариш жараёнига таъсир қилади.

Амалда эса, бошқариш кўпинча тахсимлаш тизимиянинг табиий ҳолатига боғлиқ, бу тизим маркетинг ва ишлаб чиқариш ўртасида боғловчи куч бўлиб туради. Шу тизим (бошқариш тизими) ишлаб чиқариш ва маркетинг жараёнларининг балансини аниқлайди.

Буюртмаларнинг ноғўри жойлашсин ишлаб чиқаришда қутилимган ҳаражатларга олиб келади.

Шунинг учун корхоналар қуйидаги ҳолдага риоя қилишга ҳаракат қиладилар: тайёр маҳсулот захаралир даражасини сотиш даражасига мослаштириш, масалан, 30-40 кунлик захиралар.

Бу ҳолда айниқса, маҳсулотни сотиш миқдори тез-тез ўзгараб турадиган корхоналар учун муҳимдир.

Логистика тизимининг самарадорлик баҳо белгилаш усулини билаан боғлиқ. Аниқ белгилашган нархлар бозорда ишлаб чиқарувчилар таъсирини келгайгиришга олиб келади.

Логистика тизимлари ёрдамида сотиладиган маҳсулотлар нархини камайириш устама нархлар ёрдамида белгилашади. Улардан ташқари, бозордаги шaroит ҳам ҳисобга олинади.

Одатда, ишлаб чиқарувчининг ўзи сотиш нархини, кейин сотиш нархи камайирилишини аниқлайди, ана шунда сотиш нархи ҳосил бўлади.

Бундан кейин, ишлаб чиқарувчи ўз фаолиятини бозор талабига мос келадиган маҳсулот ишлаб чиқаришга қаратади. Бундай маҳсулот бозорда сотилиб, даромад келтириши мумкин. Фаол рақобатли бозор шaroитида бу оддий тажриба. Бундай бозорда маҳсулотлар ҳилма-ҳил бўлади ва нархлари ҳам кескин фарқланади.

Ишлаб чиқарувчи белгилашган нарх сотувчи дўлайдиган ҳақиқий нархдан фарқланади. Белгилашган нархнинг ўзгаришига сотиш шaroитлари ва шартлари, бозор шaroитлари таъсир кўрсатади. Лекин сотувчи ва истетмолчининг нархи бир хил бўлиши ҳам мумкин.

Кўпинча маҳсулотлар арзонлаштирилган нархда сотилади. Бу арзонлаштириш сотиб олинган товарлар миқдори ёки тақд пулса олиншинга боғлиқ.

Логистика тизими икки асосий нарх белгилаш тизимидан фойдаланишни тавсия этади. Бу тизимлар истеъмолчиларнинг географик жойлашининга боғлиқ. Булар: Франко - нарх ва элтиб бериш нархи.

Сотувчи қайси жой (пункт)да маҳсулотни сотиб олувчиларга топширса, франко-нархлар белгиланади. Бу жой оғбор бўлиши мумкин, корхона, автокорхона бўлиши мумкин.

Сотувчи истеъмолчини транспорт воситалари билан таъминлаши мумкин, лекин харажатларни сотиб олганлар кўтаради.

Бундай нархлар тизими тақсимлаш тизимининг назорат қилинишини анча мураккаблаштиради.

Элтиб бериш нархлари транспорт харажатлари, юк ортиш - тушириш ишлари харажатлари ва юк миқдорига кўра чегирмаларни ўз ичига олади.

Бу нарх тури - жуда кўп ишлатилади. Бундай нарх белгилаш тажрибаси таъминотчига қулайлик яратади, бундан ташқари, бундай нарх белгилаш тизимини назорат қилиш ҳам енгилроқ, АҚШда логистика доирасидаги нарх белгилаш тизими давлат орқали тартибга солинади. Бир томондан - ҳуқуқий тартибга солиш - нархларни аниқлаш эркинлигини чегаралайди, иккинчи томондан, эса логистика харажатлари тизимини таҳлил қилишга имкон яратади.

3. Логистик тизимнинг фаолнинг юритишини баҳолаш

Бошқаришнинг муҳим омилларидан бири - материалларни ўз вақтида элтиб бериш. Бунинг учун керакли операция бажарилишига (масалан, юк ортиш, юкни элтиш ва бошқалар) қанча вақт кетишини ва операцияни бошлаш учун қанча вақт кераклигини аниқлаш зарур.

Буюртмаларни бажариш муддати ресурсларга бўлган эътиёж миқдорига, таъминот жараёнининг ишончлилигига таъсир қилади, буюртмаларни бажариш муддати узок бўлса, у минтақавий оғборлардаги қатта номелклатурални захиралар миқдорининг ортиб кетишига олиб келади.

Лекин бошқа томондан қараганда, буюртмаларнинг шоиининч, қисқа вақтда бажарилиши ҳар хил хатоларга олиб келиши мумкин. Масалан, олинган ресурслар миқдори янглиш бўлиши, сифати тўғри келмаслиги ёки умуман керак бўлмаган маҳсулот етказиши мумкин.

Масалан, АҚШда тақсимлаш доирасида буюртмаларнинг энг кам бажарилиш муддати (ишлаб чиқариш вақти ҳам ҳисобга олинади) - 7 кун, энг кўп муддати - 72 кун.

Буюртманинг бажарилишига кетадиган вақт тақсимлаш каналларининг ҳолати ва ривожланишига боғлиқ. Бу тақсимлаш каналлари маҳсулот ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчиларни боғлайдиган воситага айланмоқда ва ҳизма-хил бир-бири билан боғлиқ вазифаларни бажармоқда. Унга: соғиш, маркетинг, кредит бериш ва бошқа хизмат турлари киради.

Фирмаларнинг кўпчилиги тақсимлаш жараёнини фақат қисман назорат қилади, демак, уларнинг бутун табиий тақсимлаш тизимига қиладиган таъсири ҳам дикмандир.

Логистика технологиясининг ўзгариши, маҳсулот ва хизматлар сифати аҳамиятининг ўсиши, тақсимлаш каналларининг тузилиши ва вазифаларининг ўзгаришига олиб келади, технологияни такомиллаштиришга иштироки тугдиралади.

Логистика тизими самарасининг ортishi: тақсимлаш доирасининг асосий капиталга қўйиладиган сармоялар миқдори ортishiга олиб келади, логистика тизими тузилиши ва объектлари жойлашшининг ўзгаришига олиб келади.

Ҳозирги ҳолатда маҳсулот ишлаб чиқарувчи ва сўлувчиларни фарқлаш жуда ҳам кийин. Логистика тизими қисмлари вазифаларининг ўзгариши катта кейинчиликлар билан ўтмоқда. Интеграция айрим хўжалик турларининг аҳамияти ортмоқда, бошқаларининг аҳамияти пасайиб ёки умуман йўқ бўлиб кетмоқда.

Бу жараёнга яна халқ хўжалигининг ҳолиги, давлатнинг иқтисодий сиёсати ҳам таъсир қилади.

Ишлаб чиқариш воситаларини ишлаб чиқарувчи корхоналар фақат улгуржи савдо жараёнини назорат қилиётгани қолмай, бевосита истеъмолчига сотиш жараёнини ҳам ўз назоратига олмақда. Истеъмолчиларга тўғридан-тўғри юк юборишга мослаштирилган қўшмача оғборлар қуришмоқда. Қўш компаниялар тақсимлаш каналлари, захиралар миқдори ва сотиш ҳажмидан хабардор бўлиш мақсадида улгуржи савдо тизими билан бевосита алоқа ўрнатган.

4. Логистик тизимнинг маркетинг билан боғлиқлиги

Логистика тизими бошқариш вазифалари билан узвий боғлиқ. Лекин логистика тизимига энг катта таъсир кўрсатиладиган вазифалардан бири - маркетинг сиёсати ва тактикаси. Логистика тизимининг сервис чегараларини маркетинг талаблари аниқлайди.

Маркетинг тактикаси бевосита логистиканинг харажат кўрсаткичларига таъсир қилади.

Ишлаб чиқаришнинг ассортимент бўлибча ихтисослашгани маркетинг ёрдамида сезиларли даражада ривожланади.

Маҳсулот assortименти қанча кўп бўлса, ишлаб чиқаришнинг ҳар бир доираси, буюртмалар билан ишлаш, захираларни назорат қилиш ва бошқариш вазифалари мураккаблашиб кетади.

Маҳсулотлар assortименти тақсимлаш муаммоларини ҳисобга олган ҳолда аниқланади. Масалан, маҳсулотнинг асосий моделини технологик давр қўшимча харажатлари ҳисобига қамайтириш жараёнида ўзгартриш мумкин. Бу ҳолда ишлаб чиқариш учун керакли бўлган исм ашё, материаллар ва комплектация қисмлари assortименти қамалади.

Лекин, қўшимча маҳсулотлар фақат маркетинг талабларига асосланлиб ишлаб чиқарилади. Унда кўп ҳолларда табиий тақсимлаш баҳосига қандай таъсир қилиниши ҳисобга олинмай, маҳсулотлар ўзгаришига олиб келади.

Маҳсулотнинг янги турини ишлаб чиқаришга жорий қилиш, одатда, табиий тақсимланиш жараёнида қўйилмаган харажатларга олиб келиши мумкин. Масалан, аввал ишлатилмаган янги хом ашё турларига эҳтиёж пайдо бўлиши мумкин. Ҳаттоки, фақат ўрам и ўзгарган маҳсулот таъминот доираси учун янги ассортимент билдирги деб ҳисобланади.

Лекин, шуни айғиб ўғиш керакки, ҳар бир ассортиментнинг ўзгариши харажатларнинг ўсишига олиб келавермайди. Айрим ҳолларда ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш даражаси ортгани, меҳнатни ташкил қилишининг яхшиланиши мумкин, булар орқали анчагина маблағ ва меҳнат тежаллиши мумкин.

Ассортиментнинг кенгайишини режалаштириш, захираларни бошқариш харажатларни камайтириш доираларида корхоналар олдига қўйилган вазифаларни мураккаблаштиради.

Америка ва япон компанияларининг ассортимент сиёсатини соляштирсак, анча фарқ қилишини кўраемиз. Япон компаниялари моделларни чекланган миқдорда ишлаб чиқарадилар. Айрим комплект қилувчи маҳсулотлар, масалан, автомашиналарга ўрнатиладиган кондиционерлар, (намунавий ўлчовда бўлади), автомашиналарга сотишдан олдин дилерлар томонидан ўрнатилади.

Америкалик ишлаб чиқарувчилар эса истеъмолчиларни ҳар бир моделнинг турли хиллари билан таъминлайдилар, ҳаттоки, махсус буюрғмаларни ҳам бажарадилар. Бундай ассортимент сиёсати харажатларнинг ортishiга олиб келади, ишлаб чиқариш жараёнини ташкил қилишни, режалаштириш ва назорат қилишни мураккаблаштиради.

Маркетинг вазифаларидан яна бири - табиий тақсимланишнинг сервис хизмати доирасида аниқ чегараларини белгилайди. Унинг сифатига юк етказиш тезлиги, юк етказиш муддатларининг бажарилиши ва логистика тизими талабларини зудлик билан қондириш қобилиялари таъсир қилади.

Ўз томонидан логистика маркетингнинг сотиш усулларига жуда катта таъсир қилади.

Агар фирма махсус таклиф тактикаси асосида иш олиб борса, яъни олдиндан белгиланган режаларсиз сотишлар ташкил қилса, табиий тақсимланиш тизими: транспорт, оғборлар, буюртмаларни расмийлаштириш - сотиш жараёнининг тезлашишига тайёр бўлиши керак.

Логистика тизимининг ҳолати тақсимланиш каналини танлашда катта аҳамиятга эга. Логистика қийматиға оид таҳлил кўпинча харажатларни камайтириш йўлларини топиш учун қилинади; бу таҳлил таъсирида рўй берган ўзгаришлар маркетингга катта таъсир кўрсатади. Масалан, оғборлар сонини камайтириш, захиралар миқдорини камайтириш, транспортнинг арзонроқ турларига ўғиш ҳисобига харажатларни камайтириш хизмат кўрсатиш сифати ўзгаришига олиб келиши мумкин.

Логистика тизимини таҳлил қилиш асосида маркетинг хизмати тақсимланиш жараёнининг мақсад ва вазифаларини аниқроқ белгилайди.

Логистиканинг тизимли таҳлили маркетинг курали бўлиб, хизмат кўрсатиш аядозаларини ўрнатади.

Такрорлаш учун саволлар

1. Логистик тизимнинг асосий тамойиллари
2. Логистиканинг концепцияси.
3. Логистика қайси аспектида кўриб чиқади?
4. Логистика ўзининг фаолиятида қайси бўлимлар билан боғлиқ?
5. Логистик тизимни тузишда қайси элементларга эътибор берилади?

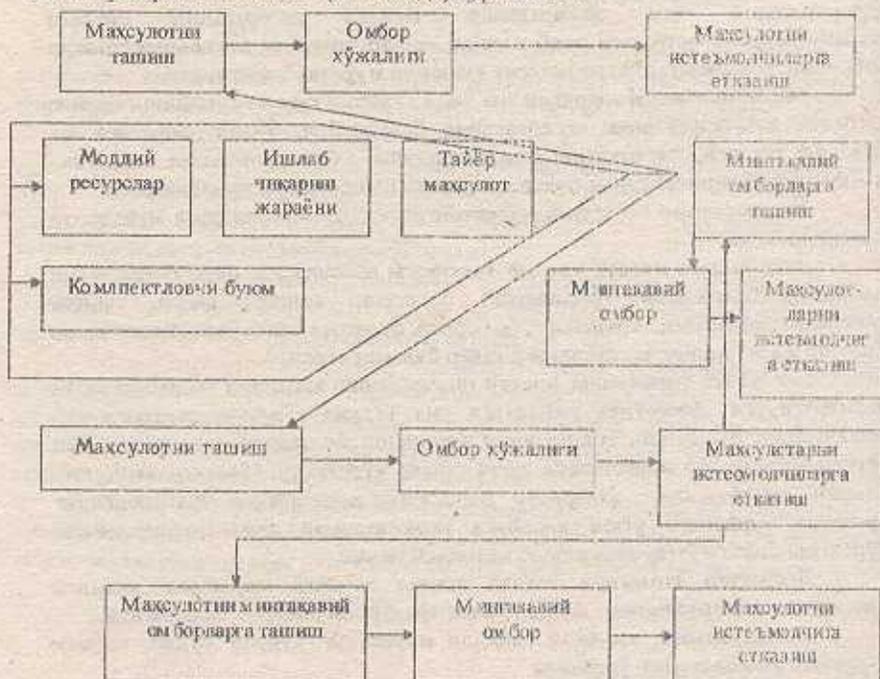
3-МАВЗУ. ЛОГИСТИКАДА МАТЕРИАЛЛАРНИ БОШҚАРИШ ВА ТАҚСИМОТНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ

Режа:

1. Моддий оқимлар ҳаракатлари чизмасининг таърифи
2. Логистика тизимда маҳсулотлар тақсимотининг асосий кўрилари ва воситачилари.
3. Буюртмачиларнинг жисмоний тақсимлангани ва маҳсулотларни келтириш устидан назорат.
4. Корхоналарнинг ташкилий тузишмалари ва улар бошқарув хизматларининг ўзаро ҳамкорлиги.

1. Моддий оқимлар ҳаракатлари чизмасининг таърифи

Материаллар оқими ўсиши ақс этган чизмалар тавсифига эътибор қилган ҳолда логистиканинг умумий чизмаси (3-чизмада), корхона ичидаги моддий оқимлар ҳаракати чизмаси (4-чизмада) кўрсатилган.

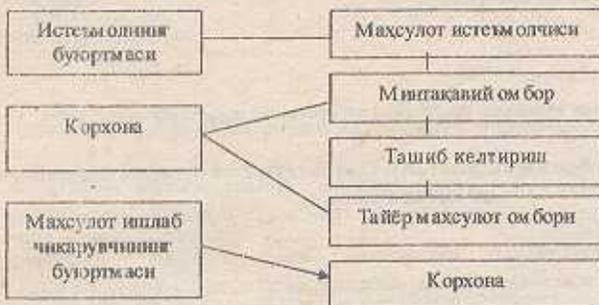
3-чизма. Моддий оқимларни ишлаб чиқарувчи корхоналари омбор тизими орқали истеъмолчиларга етиб бориш ҳаракати.

Моддий оқимлар ҳаракатида корхона назоратини ташкил этиш жараёни бир бутун ўлчов сифатида қаралади, айниқса, моддий оқимларнинг корхона ичидаги ҳаракати, уларни режалаштириш ва захираларни бошқаруви ҳақида фикр юритиш мумкин. Шунини кайд этмоқ керакки, аксарияти тадқиқотларда корхона ёки омбор мустақил ўлчов сифатида қаралиди ва моддий оқимнинг қиръами ва чиқими билан боғлиқ бўлган операцияларга асосий эътибор қаратилади.

4-чизма. Моддий оқимларнинг корхона ичидаги ҳаракати.

Бироқ масалага бундай ёндашилганда ихтиёрий операцияни (юклаш, йўлдаги вақт) асосий оқимлар учун зарур вақт ва операцияларни бошлаш учун ҳақиқатда керакли вақт етакчи бошқарув омилларидан ҳисобланади.

5-чизма. Моддий оқимларни ишлаб чиқарувчидан истеъмолчига етиб бориш ҳаракати.

5-чизмада буюртма ва унинг бузилиш вақтини белгиловчи буюртмалар ҳаракатларининг йўналиши акс эттирилган. Истеъмолчи маҳсулотни минтақавий омбор орқали ёки бевосита ишлаб чиқарувчининг ўзидан олиши мумкин. Аниқки, буюртмаларни бажариш муддати турличадир. Омбордан

мавжуд маҳсулотларни сақлаш учунгина эмас, балки маҳсулотларни ўз вақтида етказиб бериш учун ҳам фойдаланилади. Бу юртималарнинг ўз вақтида бажарилиши транспорт воситалари, бу юртималарни тайёрлаш техникаларига ҳам боғлиқдир.

Ҳар хил турдаги транспортларда юкларни етказиб бериш муддатини ҳисоблаш формуласи куйидагича:

1. Темир йўл.

$$T_{\text{тн}} = t_{\text{тк}} = L/V_n^* + t_{\text{гон}}^n$$

бу ерда: $t_{\text{тк}}$ = операциянинг бошланиш, туган вақти, сутка, соат;

L = ташиб кетириш учун ўтилган масофа, км, миля;

V_n^* , V_n^p = 1 суткада загон ёки кеманинг нормадаги йўлда юриши

$t_{\text{гон}}^n$, $t_{\text{гон}}^p$, $t_{\text{гон}}^p$ - дарё, денгиз ва темир йўл транспортларига қўшимча операциялар учун вақт.

2. Денгиз йўли.

$$T_{\text{тн}} = L/V_{\text{юм}} - V_{\text{юм}} = L/V_{\text{ф.т}} + 2aDv/M,$$

бу ерда: $V_{\text{юм}}$ = тикорат тезлиги, мишр, сутка;

$V_{\text{ф.т}}$ = мазкур линияда ишловчи кеманинг фойдаланиш тезлиги, мишр/сутка;

a = юк кўтарин машинасидан фойдаланиш коэффициенти;

Dv = кеманинг юк кўтарин қуввати, т.;

M = портда бир суткадаги ўртача юк ташиш ёзари, т/сутка.

3. Автомобил

$$T_{\text{тн}} = T_{\text{тк}} + L/V_{\text{ж}}$$

бу ерда: $T_{\text{тн}}$ = автомобил транспорти;

$V_{\text{ж}}$ = фойдаланиш тезлиги, км/соат;

4. Дарё.

$$T_{\text{тн}} = T_0 + L/V_n^p + t^p$$

бу ерда: t^p = юкларни тўплаш, расмийлаштириш ва жўнатиш вақтлари.

2. Логистик тизимда маҳсулотлар тақсимотининг асосий қанчаллари ва воситачилари

Қонда буйича тақсимлаш вазифасига маҳсулотларни тўплайиш ва тарқатиш, товарларни жойлаштириш, саралаш ва жамлаш, маҳсулотга эгаллик қилишнинг сотиб олувчидан сотувчига ўтиши; омибордаги товарларни сақлаш ва хаво ялаш; сотувчи ва сотиб олувчилар ўртасида музокаралар олиб бориш ва шартномаларни имзолаш; товарларга эгаллик қилиш ҳуқуқининг сотувчидан сотиб олувчига ўтиши кирди.

Тақсимлаш жараёни вазифалари куйидагиларга бўлинадди: а) Тикорат, яъни мушқка эгаллик қилиш ҳуқуқи бошқа бир шахс помига ўтқилиш амалга оширилайтган харид ва сотув жараёнларини ёрдам берувчи вазифалар; б) физик, яъни товарларни ташиш ва уларнинг бутунлигини таъминлаш

вазифалари киради, бунда асосан селектив ва интенсив тақсимлашлар катта рол ўйнайди.

А) Селектив тақсимлаш

Бунда: улгуржи савдо қилувчи иштироксиз - 10 шартнома

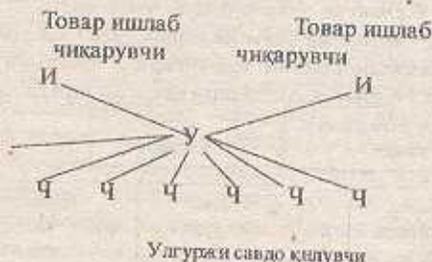
бу кўринишда эса улгуржи савдо қилувчи - 10 шартнома бажарилган

бу ерда: И - ишлаб чиқариш
У - улгуржи савдо
Ч - чакана савдо

бу улгуржи савдо қилувчи таъсирида 6 шартнома бажарилган (яъни шартнома сони - 40%-га камайди).

Б) Интенсив тақсимлаш

Товар ишлаб чиқарувчилар
Улгуржи савдо қилувчилар
Чакана савдо
Улгуржи савдо қилувчи

Турли даражадаги тақсимлаш каналларига мисоллар:

- юкларни жўнатиш, расм ийлаштириш ва тўллаш учун зарур вақт-сўтка;
- турли коммуникация воситаларидан, буюртмаларни тайёрлаш техникаларидан, ҳар хил транспорт моделларидан фойдаланиш натижасида буюртмаларни тайёрлаш учун кетган вақт кўрсаткичларининг хилма-хиллигига олиб келади;
- буюртмаларнинг бажарилиш вақтлари ўртасидаги фарқ ресурсларга бўлган талабга ва жамғармаларнинг ишончилигига ҳам бевосита ўз таъсирини ўтказиши. Узоқ муддат давомида буюртмаларнинг бажарилиши кўпчилик минтақавий омборлардаги маҳсулот захирасининг ўсишига олиб келади. Иккинчи томондан, жуда қисқа муддатда тайёрланган буюртмаларга хатоллик вужудга келиши мўмкин натижада ресурслар керакли миқдорда ёки зарурий сиратда ёки ўз вақтида олиб борилмайди.

Буюртмани амалга оширишга сарфланган вақт тарқатиш, маркетинг, кредитлаш, амалга ошириш хизматлари сингари вазифаларни бажарувчи маҳсулот ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчи ўртасидаги боғловчи бўгин

ҳисобланади. У тақсимлаш каналларининг ривожланиши аҳолига боғлиқдир. Ахсарият саноат фирмаларини қисман шундай тақсимлаш тизимида ҳам уларнинг чегараланган даражадаги таъсирлари бор.

Тақсимлаш каналларининг вазифалари ва тузилмалари ўзгариши логистика технологияларини қайта ташкил қилган, фирма маҳсулотлари ва хизматлар сифатини оширишга ҳам боғлиқдир. Логистика самарадорлигини ошириш ва технологияларни такомиллаштиришга интилиш, тақсимлаш доирасидаги капитал ҳажмида сармоя ўсishiга олиб келади, шунингдек, объектларни локаллаштириш ва тузилмасини ўзгартиришга имконият туғилади.

Маъмур доира вертикал интеграция йўналишларини ҳам қайд этиш аҳамиятлидир, бунинг натижасида маҳсулот ишла чикарувчи ва сотиб олувчи ўртасидаги чегараларни аниқлаш кийин бўлмақда.

Тақсимот каналларининг тузилмалари (вертикал воситачилар соли), уларнинг миқёси ва барқарорлиги босқичлари миқдорига боғлиқдир. Уларни тежашга эришиш учун маҳсулотларни солиндаги зарурий босқичларнинг энг қулай сонини аниқлаш қатъа аҳамиятга эга.

Шартномалар сонини камайтириш иқтисодий тежамга эришишнинг бир йўналиши ҳисобланади. Тақсимлаш икки турли: селектив ва интенсив бўлади. Селектив тақсимлашда умма қатъа бўлмаган савдо қилиш жойлари мавжуд, интенсив тақсимлашда эса уларнинг соли кўпроқдир. Савдо шартномалари сонини камайтириш ҳисобга иқтисодий тежамга эришиш йўллари 6-чизмада соддалаштирилган тарзда кўрсатишган.

Маҳсулот ишлаб чикарувчилар ва харидорларнинг талабини қондирадиган барча вазифалар бажарилгандагина тақсимлаш каналининг барқарорлигига эришиш мумкин.

Логистика тизимларида маҳсулотни тақсимлаш каналларини кўриб чиқиш мумкин.

1. Мустиқил улгуржи савдо қилувчи воситачилар ўз ҳисобларидан товарлар сотиб оладилар, шу билан товарларнинг маънавий эскириш, бузилиш, конъюктура ватиясидаги таваккални ўз зиммаларига оладилар. Улар товарларни сақлайдилар ва шу билан мол етказиб берувчилар ва истеъмолчларнинг захираларини камайтирадилар, шунингдек, жўнатиш, реклама, маслаҳатлар бериш каби хизматларни амалга оширадилар.

2. Мол сотадиган ташкилотлар икки турда: улгуржи савдо базалари ва улгуржи савдо идоралари. Улгуржи савдо базалари фаолияти улгуржи савдо фирмаларининг вазифаларига жуда ўхшашдир, улар фақат ўз саноат фирмалари сотадиган маҳсулотларининг бўлиши билан бир-бирдан фарқланади.

Улгуржи савдо идоралари кўпинча товарларнинг ўзига эга бўлмаганиги сабабли товарлар билан физик операцияларни амалга оширмайдилар. Уларнинг асосий вазифаси истеъмолчи билан алоқа ўрнатиш, мол етказиб бериш, буюртмалар тўлаш, уларни тарқатиш, фирма ошборларидан товарларни транзит етказиб беришни ташкил этишдан иборат.

3. Вакил, товар брокелари, диллолар ва бошқа воситачилар товарга эгалик қилиш ҳуқуқига эга бўлмаганликлари сабабли уларнинг қадрсизланиши, бузилиши билан боғлиқ бўлган зарарларни кўрмайдилар.

Брокер – савдо воситачиларининг фаол тури саналади. Улар сотувчи ва харидорлар билан узоқ муддатли шартнома муносабатларига кирмайдилар, воситачи ролини ўйнаган ҳолда вақтинча олди-сотдида қатнашадилар. Уларнинг асосий вазифаси сотувчи ва харидорларни учраштириш ва савдо алоқаларини ўрнатиш. Мавжуд таҳминлар асосида харидорлар талабига мос келадиган маълумотларни тақлиф қилиш брокерлар талабига мос келадиган маълумотларни тақлиф қилиш брокерлар фаолиятининг сўнгги жараёни ҳисобланади. Брокер ихтисослашган бозорни тўлиқ билиб, кўшлаб ишбилармонлар билан алоқаларга киришади, алоҳида вазифаларни бажаради. Шартнома тугатилгандан сўнг унга ёлланган томон воситачи ҳақини олади.

Улгуржи савдо қилувчи вакил мол етказиб берувчилар билан узоқ муддатли алоқалар ўрнатади ва ишлаб чиқарувчи фирмаларнинг савдо гунаҳгаларига (агент) мос вазифаларни бажаради. Улар операцияларни қафилликка олиб, шахс номи ва ҳисобидан савдо-сотик йўли билан ўз улушларини ажратиб оладилар, шунингдек, рақобатлашмай, товарлар чиқарадилар. Бир неча ишлаб чиқарувчи фирмаларга хизмат қилишлари мумкин. Жўғрофий нуқтаи назардан улар унчилик катта бўлмаган ҳудудда ёки бир неча вилоятларда хизмат кўрсатишлари мумкин. Йирик фирмалар мазкур тумнидаги савдо-сотик имконияти паст бўлган пайтда улгуржи савдо қилувчи вакиллар хизматидан фойдаланадилар. Ўрта ва кичик саноат фирмалари эса бундай турдаги воситачиларга мазкур ҳудудда уларнинг савдо хажми етарли даражада юқори эмас ва шахсий савдо вақилига эга бўлишдан манфаатдор бўлмаганидан мурожаат қилади. Ўрта саноат корхоналари энди вақилга ҳудудда барча маҳсулотларни сотиш ҳуқуқини берадилар. Ундай ҳолларда вакиллар музокаралар олиб борилаётган пайтда баъзи ҳуқуқларга эга бўладилар. Ишлаб – чиқариш воситалари бозорининг улгуржи савдо

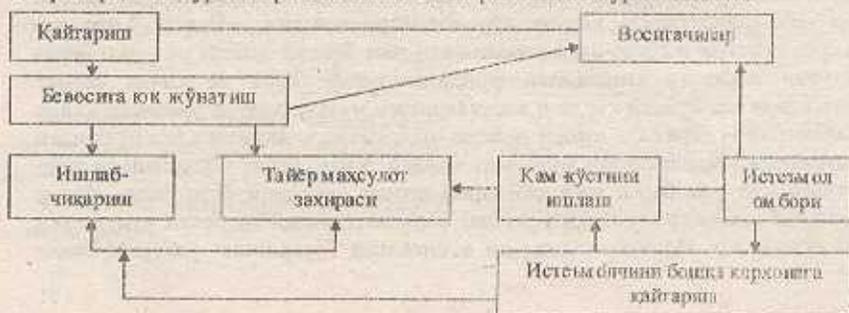
килувчи вакиллари асосан электротозарлар, асбоб-ускуналар, машиналар билан савдо қиладилар.

Тармоқ хақи ва унинг масъуллари тўғрисида муфассал билимларга эга бўлганликлари сабабли, улгуржи савдо килувчи ва силлар юқори натижаларга эришадилар. Уларнинг меҳнатларига воситачи хақи асосан хақ тўлалиши улар кўрсатадиган хизматлар ишлаб чиқарувчи фирмалар учун фойдали хисобланади. Улгуржи савдо килувчи вакилнинг асосий вазифаси савдо-сотиқни вақтида таъминлаш манфаатдەر томонларга талаб ва таклиф тўғрисидаги маълумотларни бериш. Вақтнинг ўзи эса товарнинг сўнгги қиймати ўрнатилишига таъсир қилмайди. Иққорида тайд этиб ўтигашлардан кўришиб турибдики, уларнинг вазифалари кўп жиҳатдин брокерлар вазифалари билан ўхшаш экан. Фарқ шундаки, дақиқ брокердан фарқли равишда ўз миқозлари билан алоқалар ўрнатади, ишлаб чиқарини асосталари бозориди иш олиб боради ва баъзилари жамлаш вазифасини ҳам ўз зиммасига олиб, мол етказиб берилишини таъминлайди. Бундан тасқариб улгуржи савдо килувчи вакиллар асосан истеъмолчилар билан ўрнатилган алоқалар натижасида маҳсулотларнинг янги турларини (жуда тез) сотадилар. Янги товарлар бозорини ривожлантириш бўйича кўрсатадиган хизматлари учун воситачилар юқори даражада далиллик хақи оладилар.

Вакилларда одатда реализация қилиниши зарур бўлган товарлар мажму бўлади, улар товарларни ўз номларидан, лекин товар эгасининг хисобидан сотадилар. Вакиллар назоратда, қабул қилиш обморларига эгадилар, товарларни сақлаш ва сотиш ҳам уларнинг иштирокидадир. Ўз жавобгарликлари остида харидорларга кредит берадилар, бозор хақидаги маълумотлар, товарларни ташинида ёрдам кўрсатиш, ҳам ашё сифати устидан назорат сингари қўшимча хизматлари таклиф қиладилар.

3. Буюртмачиларнинг жисмоний тақсимлашни ва маҳсулотлар келтириш устидан назорат

Буюртмаларни тайёрлаш ва физик тақсимлаш-логистиканинг вазифаси саналади. Моддий-техника таъминоти ҳаракатида унинг улуши транспорт ва захиралар улушига нисбатан камдир. Шунга қарамай, мазкур вазифанинг аҳамияти шуниси билан муҳимки, айнан шу вазифа тақсимлаш вазифалари бўйича маҳсулотларнинг самарали ҳаракатини таъминлайди. Буюртмани тайёрлаш физик тақсимлашда асосий вазифа хисобланади (1-жадвал). Турли доираларда мазкур вазифанинг амалга оширилишини кўриб чиқамиз.

1- сараланмаган йirik юклар ҳажми

2- сараланган юклар

7-чизма. Физик тақсимлаш каналлари бўйича маҳсулотларнинг тўлик жўнатилиши.

1-жадвал

Буюртмаларни бажаришнинг умумий ҳолати

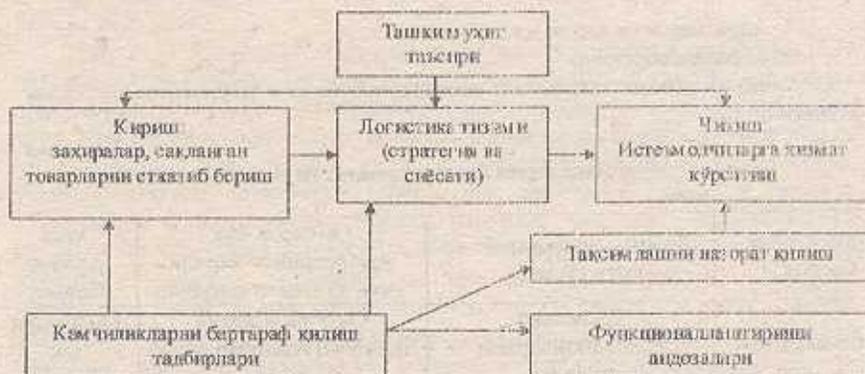
Буюртмани олиш	Буюртмани бажариш ва уни тўплаш	Омборда йўқ товарларнинг хариди учун қўшимча фаолият	Мол етказиб бериш
Консолидация	Транспорт накладнойларини тайёрлаш	Омбори мавжуд бўлмаган товарлар сотиб олиш	Омбордан юк жўнатиш
Буюртмани омборга жўнатиш	Қарвни тўлаш, шикоятни ҳал этиш. Буюртмаларни омборлардан тўплаш	-	-

8-чизма. Товар ва молларнинг ишлаб-чиқариш каналларига тўлик тарзда жўнатилиши.

Яқиний маҳсулот истеъмолчилари маълумки, кичик тўпلامдаги юкори сифатли маҳсулотларни сотиб олишга интиладилар. Воситачилар эса катта тўпلامдаги товарларни харид қиладилар. Амалиётда қорхоналар маҳсулот сотишининг 1-йўлидан ҳам, 2-йўлидан ҳам фойдаланадилар. Бунда истеъмолчиларга юк жўнатишининг 3 асосий турини кўриш мумкин: 1) завод захираларидан бевосита юк жўнатиш; 2) ишлаб чиқариш тармоғидан бевосита юк жўнатиш; 3) омбор орқали юк жўнатиш. Юк жўнатишининг қайси тактикасини танлаш сотишга туган маҳсулот ҳажмига боғлиқдир. Агар товарлар тўплами етарли даражада катта бўлса, у ҳолда бевосита завод захираларидан ёки ишлаб чиқариш тармоғидан товарлар жўнатилади.

Тақсимлаш назорати логистикани функционаллаштириш ва самарадорлигини бошқариш воситаси сифатида бўлиши 9-чизмада кўрсатилган.

9-сизма. Тақсимлаш назорати логистикаси (функционаллангириш ва самарадорлигини бошқариш).

Қоида бўйича хом ашёни тўплаш йирик ҳажмдаги таъминотлар билан ажратиб олинади. Фақат катта ҳажмдаги хом ашёлар ва керак бўлмайдиган ишлаб чиқаришлар бундан мустаснодир. Маҳсулотлар тайёрловчи саноатда маҳсулотларни бевосита тўғри etkazib berish афзал кўрилади. Бироқ, тайёр маҳсулотлар кичик тўпламда истеъмолчиларга жўнатиладиган бўлса, у ҳолда тақсимотни омбор орқали ажратиш олиш самаралироқ ҳисобланади.

Агар аниқ истеъмолчилар учун юқлаб жўнатиладиган товарни бевосита etkazib berish энг қулай даражада бўлмаса, у ҳолда омбор орқали таъминлаш тизими қўлланилади. Бу эса ўз навбатида тақсимлаш бўйича харажатлар камайишига ва хизматни яқинлаштиришга олиб келади. Бундай омборлар истеъмолчиларга бир қатор хизматлар кўрсатади. Фаолияти мазмунига кўра, улар захираларни тўғри ва истеъмолчиларни муайян даражадаги хизматлар билан таъминловчи тақсимот марказларига айланадилар.

Лекин тақсимот каналларига маҳсулотларни жўнатишиш уларнинг истеъмолчи томонидан қабул қилиб олиш вақти билан доимо ҳам туғувмайди. Маҳсулотнинг бир қисми ҳар қил сабабларга кўра қайтарилиши мумкин. Масалан, маҳсулотларнинг ёмон аҳволда etkazib berish оқибатида, унинг шикастланиши, нотўғри тамгаланиши, тақсимот услубининг моҳ калмадлиги ёки талабнинг ўзгариши ва бошқалар. Ҳар қандай ҳолатда ҳам қайтарилган маҳсулотларни қабул қилиш ва жойлаштириш, уларни тузатишга юбориш физик тақсимот вазифаси ҳисобланади.

Маҳсулотларни қайтариш жараёни миндиси ва уларнинг самарадорлиги маҳсулот ва тақсимот каналларига боғлиқдир. Қайтарилган саноат товарларини тўғри ва қисқа тақсимлаш каналлари орқали ажратиш олиш мураккаб тақсимлаш каналлари орқали тақсимланадиган маҳсулотларга қараганда осон хал қилинади.

Кайтарилган товарлар масаласида уларни ишга чиқарувчининг оморларига жойлаштириш асосий босқич саналади.

Кайтарилган маҳсулотларни жойлаштириш механизмининг хизмати сўғатлар, нақладвойлар тўлов истеъмолчи ва ишлаб чиқарувчи ўртасида бевосита алоқаларни ўриштириш билан белгиланади. Моддий таъминотнинг бошқарувчи физик тақсимлашнинг ўзига хос акси ҳисобланади. Логистиканинг мазкур вазифаси маҳсулотнинг ишлаб чиқарувчига жўнатилишига ёрдам беради.

Ишлаб чиқарувчининг талаблари буюртмаларга ўтказилади. Харидлар бўйича вақти фирманинг асосий параметрлари (нархлар, етказиб бериш сифати) бўйича талабларини қондирувчи мол етказиб берувчиларни таллайди.

Шу сабабли тақсимлашнинг тактик назорати тузилади.

10-чи ма. Тақсимлашнинг тактик назорати.

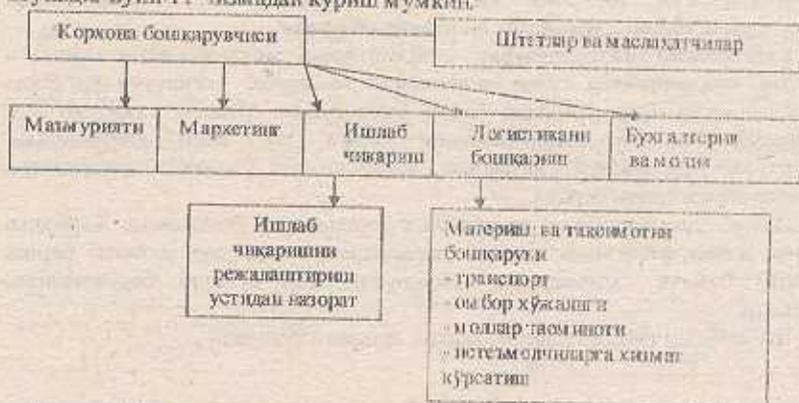
4. Корхоналарнинг ташкилий тузилмалари ва улар бошқарув хизматларининг ўзаро ҳамкорлиги

Логистика тизими томонидан бошқариладиган ташкилий тизим қуйидаги функцияларни амалга оширади:

- тизимни шакллантириш ва ривожлантириш;
- корхонанинг бозор сўёсати билан боғлиқ логистик тизим стратегияси;
- ўзаро боғлиқ функцияларни координациялаш ва бошқариш;
- ҳар хил тармоқ корхоналари учун логистиканинг ўзига хос хусусиятлари.

Логистиканинг ташкилий тизими 11,12,13-чизмаларда кўрсатилган. 11-чизмада логистикани бошқариш ёки материалларни бошқариш берилган

булиб, бунда логистиканинг ВИЦД президенти ёки бош бошқарувчига бўйсунади. Буни 11-чизмадан кўриш мумкин.

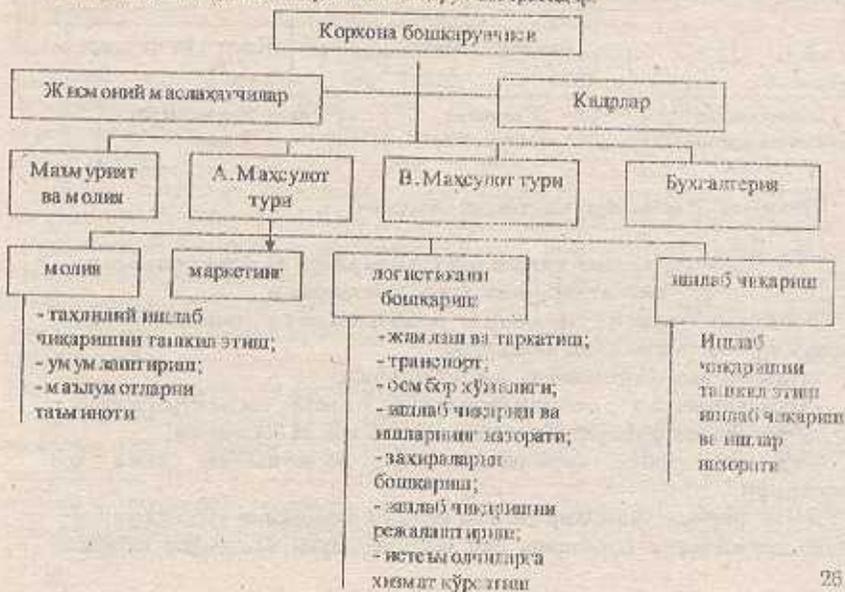

11-чизма. Корхонада логистикани бошқариш

Ҳар хил маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналарда логистика ташкилий тузилмасининг функциялари турли хилдаги маҳсулотлари ичида мураккабдир. Бунда ҳар бир маҳсулот тури бўйича логистика функциялари гуруҳларга ажратилган. Булар 12-чизмада кўрсатишган.

12-чизмада ҳар хил маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналарда логистикани ташкилий тузилмани кўрсатишган. Бунда ҳар бир маҳсулот тури бўйича логистика функциялари гуруҳларга ажратилган.

13-чизмада бошқарини марказлашган функциясига асосланган корхоналарда логистикани бошқарини ташкилий тузилмани белгилади. Логистикани бошқаринини бу шаклда ҳар хил маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи корхоналарга ҳос бўлиб, компанияларда оёқ юқори даражадаги марказлаштирилган бошқарув назоратидир.

12-чизма. Ҳар хил маҳсулот-ишлаб чиқарувчи корхоналарда логистик тизимнинг ташкилий тузилиши.

13-чизма. Бошқаришни марказланган функциясига асосланган корхоналарда логистикани бошқаришнинг ташкилий тузилиши.

Такрорлаш учун саволлар

1. Логистикада тақсимлашнинг моҳияти ва аҳамияти.
2. Логистик тизимда тақсимотнинг асосий каналлари ва воситалари.
3. Логистика корхоналари ва хизматларининг ташкилий тузилиши.
4. Логистиканинг турли хил вазифавий хизматлари ва бошқарув соҳасида ўзаро ҳамкорлиги.

4-МАВЗУ. ЛОГИСТИКАДА СТРАТЕГИЯ ВА РЕЖАЛАШТИРИШ

Режа:

1. Стратегик режа ва уни тузиш тартиби.
2. Логистика фаолиятининг стратегия турлари.
3. Моддий оқимларни башорат қилиш ва стратегия

1. Стратегик режа ва унинг тузилиш тартиби

Логистик тизим тушунчаси логистика фанининг асосий тушунчаларидан бири ҳисобланади.

Товар ва моддий оқимлар ҳаракати юқори малакали хизматчилар томонидан тариспорт воситалари ва турли ускуналар ёрдамида амалга оширилади. Логистик жараёнга турли иншоотлар, ускуналар бириктирилган бўлади. Демак, логистика товар ва моддий бойликлар оқими шу ускуналарнинг ишга қай даражада шай бўлиши билан боғлиқ. Маълумки, тизим деб аталishi учун бир неча элемент, уларнинг бир мақсадга қаратилганлиги ва улар орасида боғловчи муносабат бўлиши керак. Логистик тизимда етказувчи ва истеъмолчи тизим элементи бўлса, улар орасидаги логистик муносабатлар уларни бир-бири билан боғлайди. Бугун логистик тизимнинг тузилишидан асосий мақсад истеъмолчи ва етказувчи эҳтиёжларини қондиришдир.

- - материал оқими;
- - молиявий ресурслар оқими

14-чизма. Логистик тизимнинг бошқа тизимлар билан алоқадорлиги.

Юқорида айтилганлардан ташқари яна шунинг ҳам айгиб ўтиш лозимики, логистик тизим ҳам бошқа тизимлар каби ташқи олам билан муносабатда бўлади. Шундай қилиб, логистик тизим тешқари алоқага эга бўлган тизим, у ёки бу логистик вазифани бажарувчи мослашувчан тизимдир. Одатда, логистик тизимлар қуйи тизимларга ва ташқи муҳит билан узвий алоқага эга. Бу 14-чизмада кўрсатилган.

Логистик стратегия корхона фаолияти стратегиясининг ажралмас қисми сифатида қаралиши лозим. Логистик тизим стратегиясини ишлаб чиқишда унинг таркибига транспорт операциялари ва ҳаракатлар, қувват, алоқа, буюртмаларни қайта ишлаш, захираларни бошқариш назорат ва режа тизимлари ҳамда тизимнинг ташқиний тузилиши кирди.

Логистик стратегияни ишлаб чиқишнинг индустрий техника усулларида бири ҳаракатлар ва хизматлар орасидаги логистик мувозанатин таъмин этишдан иборат. Бундан ташқари яна бир элемент - комплекслик бўлиб, у ўз ичига: ташқиот ҳамда захира манбалари; сонни, товар ҳамда қадоқлаш

номенклатураси, буюртма тушадиган манбалар ва товарларни юклаш манзиллари сони, мавсумийлик, ишлаётган марказлар сони кабиларни олади.

Хўжалик стратегик муаммоларини ҳал этиш логистик тизимнинг ҳар бир функционал соҳасида фаолият олиб бораётган мутахассислар гуруҳи қарорларига асосланади. Логистик тизим стратегиясини ишлаб чиқиш икки босқичда амалга оширилади: биринчи босқичда, стратегик мақсад аниқланади ва хўжалик ривожланиш йўналиши белгилаб олинади. Ушбу босқичда қуйидаги муаммолар ҳал этилиши кўзда тутилади.

1. Бозор талабнинг ўзгариши. Турли тақсимлаш каналларидан ўтаётган товарлар ҳажмида бирор бир канал фойдасига сиқинишлар бўлишини кўрсатади.
2. Логистикага талабнинг ортишида, тақсимлаш каналларидаги сиқинишлар логистикага талабнинг ортишида ақс этмоғи лозим.
3. Товарларни парето тамойили бўйича тақсимлаш. Товарларнинг чеklangан ҳажмига асосий оқим тўғри келади.
4. Заҳиралар ҳажми ва мослашувчан ишлаб чиқариш тизими. Фирманинг бозор талабларига мослашувчан ишлаб чиқариш тизимининг тузилиши ва заҳиралар ҳажми қулай бўлиши лозим.
5. Фаолиятнинг айрим турларига эътибор. Нафақат оддий ёки махсус ишлаб чиқариш товарларини таъғалаш ва қадоклаш кабиларга ҳам эътибор бериш керак.
6. Етказувчилар логистик кўрсаткичларини ошириш. Ушбу бўлим маҳсулотларни етказиш тadbирларини ишлаб чиқиш билан боғлиқ.

Биринчи босқичда фирма стратегияси ишлаб чиқилади. (узок маддатга мўлжалланган тadbирлар). Иккинчи босқични биринчи босқичнинг давми десак бўлади. Буида стратегияни амалга оширишга ёрдам берадиган тактикалар ишлаб чиқилади. Тактиканинг стратегиядан фарқи шундаки, у бозор шароитларига мос ҳолда ўзгарувчан ва қиска муддатга мўлжалланади. 2-босқич 1-босқичда ишлаб чиқилган стратегик режа йўналишини таъминлайди. Иккинчи босқич қуйидагиларни ўз ичига олади:

- 1) Ишлаб чиқариш қуввати. Логистик гуруҳ ишлаб чиқариш ҳажмининг компьютер моделларидан, маҳсулот ассортименти, бозорлар, маҳсулотлар ишлаб чиқаришни таъминлаш қувватидан фойдаланиб, ишлаб чиқариш қувватини аниқлайдилар.
- 2) Тақсимлаш миллий тизимлари (МТ) материал ресурслари ўзгаришларининг МТнинг ишлаб чиқариш қувватига таъсири ҳисобга олинади.
- 3) Кўтариш – транспорт ишлари. Бугун завоқир (етказувчи-истеъмолчи)нинг ҳамма қисмлари самарали ишлашини кўтариш – транспорт тизимининг яхши ишлашига боғлиқ.
- 4) Транспорт турлари. Транспортнинг турли хиллари изланади ва ишлаб чиқариш тизими логистик талабларини қандиришининг усуллари кўриб чиқилади.
- 5) Назорат тизимлари. Фаолият натижаларини ҳисоблаш ва назорат қилиш.
- 6) Етказувчилар. Молиявий натижалар.

7) Умумхўжалик режаси.

Логистика стратегиясининг корхоналар маҳсулотларини етказишда аҳамияти каттадир. Ҳозирда бозор мунсабатлари шароитида логистик тизим ва унинг стратегия ва тактикасини тўғри амалга ошириш эҳтилатлар ва товарларнинг истеъмолчиларга сифатли ҳолда етиб борилиши таъминланади. Шунингдек, тўғри тузилган стратегия бир катор муаммоларни кесқалтириши ва оқибордаги захиралар қулайлигини таъминлайди.

2. Логистика фаолиятининг стратегия турлари

Корхона логистика тизимининг стратегия режасини тузаётганда, у ишлаб чиқариш функционал стратегия режасининг ажралмас қисми бўлиши лозим. Тузилган стратегия режа ишлаб чиқариш, маркетинг, ташкилий бўлим режаларини ўзаро боғлаб, умумий яхшиликни таъминлаш эҳтилатларини.

Логистик тизим стратегиясини ишлаб чиқаришда қуйидагиларни назарда тутиш лозим:

- 1) транспорт операциялари — улардаги узилтишлар.
- 2) Ишлаб чиқариш қуввати.
- 3) Алоқа (истеъмолчилар билан ўрнатилган алоқа).
- 4) Захиралар бошқарилиши.
- 5) Юклаш, ортиш, тушириш ишлари.
- 6) Режа ва назорат тизими.
- 7) Ташкилий тизим.

Логистик-стратегия режа тузиш 2-босқичдан иборат: логистик стратегия режа тузилишининг 1-босқичида қуйидаги саволлар кўриб чиқилади.

1. Эҳтиётларнинг ўзгариши.
2. Логистика тизими эҳтиётларнинг ортиши.
3. Маҳсулот тақсимотининг Парето тамойили.
4. Захиралар ҳажми ва эгилувчан ишлаб чиқариш тизими.
5. Алоқада фаолият турларига эътибор.
6. Эгилувчанлик.
7. Таъминотчилар логистик қўсаткичларининг ортиши.

1-босқичдан барча хўжалик функционал қисмлари ҳолати аниқланади: ва фирма қийинчиликлари кўриб чиқилади, уларни бартараф қилиш чоралари кўрилади.

2-босқичда фирманинг умумхўжалик функционал режалари ишлаб чиқилади ва булар 1-босқич стратегия йўналишини тасдиқлаши лозим. Стратегия йўналишига қуйидагилар кирди:

1. Ишлаб чиқариш қуввати.
2. Миллий тақсимот тизими.
3. Юклаш, ортиш, тушириш ишлари.
4. Транспорт турлари.
5. Назорат тизими.
6. Таъминотчилар.
7. Умумхўжалик режалари.

Логистик-стратегик режа тузилиши ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ва рақобатчиларнинг рақобатда галаба қозониши имконини яратади.

3. Моддий оқимларни башорат қилиш ва стратегик режа кўрсаткичларини ҳисоблаш усуллари

Ҳар бир режани тузиш, унинг кўрсаткичларини ҳисоблаш билан боғлиқ бўлади. Логистика стратегик режаси кўрсаткичларини ҳисоблаш усулларини кўриб чиқадиган бўлсак, улар куйидагилардан иборат:

1. Капитал қўйилма ва қайтими ёки капитал қўйилмага олинадиган фойда.
Фойда х%

$$\text{Капитал} = \frac{\text{Қўйилма қўйилган капитал} \times 100\%}{\text{Фойда х\%}}$$

2. Сармоя ҳажмига қараб – капитал қўйиш фойда, қўшимча равишда фойда олиш имконини яратади.

Логистика тизими сармоя лойиҳалари бир неча усуллари билан баҳоланади. Лекин логистик тизимда ҳар хил таҳлил учун бир хил, яъни тоза фойда ва ундан қоладиган қўшимча даромад ҳисобланади. Логистика тизими самарадорлигини ошириш учун қўйиладиган сармоя лойиҳалари чуқур таҳлил қилинган бўлиши лозим, у лойиҳанинг мақсади нима? Лойиҳага сарфланадиган харажат ва фойда миқдори қанча? Фирма ривожини ва тараққий этишига ушбу лойиҳанинг таъсири қандай? Лойиҳа таъсирида фирманинг ташқиқий тузилиши қандай ўзгаради, қабил саволларга жавоб бериш лозим.

Сармоявий лойиҳага баҳо беришнинг бир неча усуллари бор ва улар куйидагилар:

1. Ўз-ўзини қоплаш усули (метод окупаемости) энг осон ва энг содда ҳисоблаш усули бўлиб, логистика тизимига қўйилган сармояни қоплаш муддати аниқланади. Бунда сармоя суммасини даромадга бўлиб, неча йилда сармоя лойиҳаси қопланиши аниқланади. Буни куйидаги мисолда кўриб чиқайлик:

Бошланғич сармоя капиталини (Ип) – 100 миң доллар.

Йиллик фойда башорати (Дг) – 45 миң доллар

Йиллик харажат башорати (Зг) – 35 миң доллар

Йиллик қўйилма башорати (Вк) – 5 миң доллар.

$$\text{Ток} = \frac{Ип}{Дг - Зг} = \frac{100 \text{ миң}}{45 \text{ миң} - 35 \text{ миң}} = 10 \text{ йил}$$

Бу усул жуда қулай бўлиб, ушбу қулайлик камчиликларни ҳам кетириб чиқаради: бу формулада кўрсаткичлар шундай олинадики, 1 йилдаги кўрсаткичлар кейинги йилга мос келмаслигини мумкин.

2. Ўртача қоплаш усули бу усулга амортизация ва капитал қўйилмаси киритилган. Бу усулнинг ҳам ўзига яраша афзалликлари ва камчиликлари

мавжуд. Бу усулда ҳисоблаш қулай, лекин бунда ҳам 1000 доллар 5 йилдан кейин ҳам 1000 доллар қилиб олинган. Бу усулни қуйидаги мисолда кўрайми.

Сармоя ҳажми (K) – 80 миң доллар

Йиллик даромад баъшорати (Ar) – 60 миң доллар

Йиллик хароҷатлар баъшорати (Pr) – 48 миң доллар

Амортизация (A) – 8 миң доллар

Йиллик қўшимча баъшорати (Pr) – 2 миң доллар

Капитал қўйилма қоплаш муддати (Tn) – 16 йил

Фойдаланиш – (П)

$$P = \frac{Pr}{A} = \frac{2}{8} \times 100\% = 25\%$$

Ўртача ўз-ўзини қоплаш 10 йил ичида 8 миң долларни ташкил этди.

Вот=

3. Дисконтировкали усулнинг бир неча турлари мавжуд.

Улар қуйидаги формула орқали ҳисобланади.

$P =$

Бу ерда: P-дисконтировка нархи, S- йил охирида олинадиган маблағ, ч- % миқдори, n-йиллар сони.

Буни қуйидаги мисолда кўришимиз мумкин. Агар корхона сармоядан 10% фойда кўрадиган бўлса, 200 миң доллардаг биринчи йил 220 миң доллар, 2-йил 242 миң доллар. Лекин дисконтировкани ҳисобга олганда 2 йил ичида бу сумма 1652 миң долларни ташкил этди.

Баланс:

Бошланғич хароҷатлар – 165,2 миң

10% биринчи йил учун -16,5 миң

1-йил учун баланс – 181,8 миң

10% иккинчи йил учун -18,1 миң

2 йил учун баланс – 200 миң

Соф дисконтировка баҳоси –дисконтировкаларнинг умумий баланси бўлиб, у энг кам дисконт даражасида тузилади.

Логистика лойиҳасини тузишда инфляцияни ҳам назарда тутиш лозим. Бунда қуйидаги формуладан фойдаланамди.

$$P = \frac{S}{(1 + \chi + F)^n}$$

Бу ерда: P- келажак малағларнинг дисконт баҳоси, S-йилнинг охирида олинадиган сумма, ч- % миқдор, F- инфляция даражаси, n-йиллар сони.

Мисол: ч- 10%; F= 15%; S=200/ тўртинчи йилдан кейин 200 долларнинг дисконт баҳоси қандай бўлади?

$$P = \frac{200}{(1 + 0,1 + 0,15) \times 4} = 81,296 \text{ доллар}$$

Такрорлаш учун саволлар

1. Стратегия ва уни логистикада амалга ошириш.
2. Логистик тизимда стратегия ва тактика қандай тузилди?
3. Логистик фаолиятда стратегиянинг турлари.
4. Моддий оқимларни башорат қилишнинг мазмуни.
5. Логистик тизим кўрсаткичлари.

5-МАВЗУ. ЛОГИСТИКАДА ТРАНСПОРТ НУҚТАИ НАЗАРЛАРИ

Режа

1. Транспорт воситаларининг турлари ва уларнинг моддий техника базаси.
2. Транспорт турларининг моддий-техника базаси.
3. Маҳсулотларни етказиб бериш тизимини бошқариш.
4. Автотранспорт ҳаракатланувчи таркиби ишининг техник фойдаланиш кўрсаткичлари.

1. Транспорт воситаларининг турлари ва уларнинг моддий техника базаси

Транспорт одамлар ва юкларни ташишида бўладиган моддий ишлаб чиқариш тармоғидир. Ижтимоий ишлаб чиқариш тузилмаси моддий хизматлар ишлаб чиқаришга киради. Ижтимоий ишлаб чиқаришда транспортнинг ўрни 15-чизда кўрсатилган.

15-чи ма. Ижтимоий ишлаб чиқаришда транспортнинг ўрни.

Моддий оқимнинг биринчи хом шё манбаида охири истемолчига ҳақаратдаги логистика операцияларининг муҳим қисми турли транспорт воситаларидан фойдаланиш орқали амалга оширилади. Бу операцияларни бажаришга кетган харajatлар логистикага кетган умумий харajatларнинг 50%ини ташкил этади. Бажарган ишга қараб, транспорт икки асосий гуруҳга бўлинади:

1. Оммавий фойдаланиладиган транспорт — халқ хўжалигининг тармоғи бўлиб, юк ва йўловчи ташинди аҳолига ва халқ хўжалиғининг барча тармоқлари эҳтиёжини қондиришга хизмат қилади. Бу транспорт аҳолига ҳам алоқа йўли тизимида хизмат қилади. Уш қўшимча магистрал (магистрал қандайдир тизимдаги асосий бош чизиқ, бу ерда алоқа йўллари тенжи) деб аталади. Оммавий фойдаланиладиган транспорт тушунчаси ўз ичига темир йўл транспорти, сув транспорти (денгиз ва дарё), автомобил транспорти, ҳаво транспорти ва қуур транспортини олади.

2. Нооммавий фойдаланиладиган транспорт — ишлаб чиқариш ичидаги транспорт воситаларининг барча шакллари. Транспортнинг нооммавий туридан фойдаланган ҳолда юклар ташиниш ташкил қилиш, ишлаб чиқариш логистикасининг предметиدير. Тоғар ҳаракатда қаналарни ташлаш масаласи логистика доирасида ечилади.

Транспорт логистикасининг предмети оммавий вазифадаги транспорт юк ташиниш ташкил қилиш билан боғлиқ бўлган комплекс масалалар ҳисобланади.

Транспорт логистикасининг вазифалари:

- транспорт тизимларини, жумладан, транспорт коридорлари ва транспорт занжирларини ташкил этиш; транспорт харajатларининг турли хил транспорт бирлигини режалаштириш (аралаш таъм илаш ҳолатида);
- транспорт — омбор жарajатларининг технологик бирлигини таъминлаш;
- транспорт жарajатини омбор ва ишлаб чиқариш билан режалаштириш;
- транспорт воситаси турини ташлаш;
- транспорт воситасини текин таъминлаш;
- етказишнинг тўғри маркетурасини аниқлаш.

2. Транспорт турларининг моддий-техник базаси

Транспорт турини ташлаш масаласи логистика захираларининг қулай даражасини ташкил қилиш ва ушлаб туриш, қадждан ва ўраш турини ташлаш ва бошга шу каби масалалар билан боғлиқ ҳолда ечилади.

Муайян бир маҳсулотни ташлаш учун транспорт турини танлашда ҳар хил транспорт турларининг характерли хусусияти ҳақидаги ақборот асос бўлиб хизмат қилади. Логистика нуқтли назаридан автомобил, темир йўл, сув, ҳаво транспортининг камчиликлари ва афзалликларини кўриб чиқамиз.

Темир йўл транспорти.
 2-жадвалда омилларнинг баҳоси юқори бўлиши бу омилнинг қанчалик яхшилигини бидиради.

2-жадвал

Транспорт турини танлашга таъсир қилувчи омиллар бўйича турли транспортлар баҳоси						
Транспорт тури	Транспорт турини танлашга таъсир қилувчи омил					
	Ўтказиб бериш муддати	Юк жўнатиш частотаси	Ўтказиб бериш жадвалига риоя қилиш ишончилиги	Турли хил юкларни ташиш қобилияти	Хулуднинг исалган нуқтасига юкни ўтказиш қобилияти	Ташиш қиймати
Темир	3	4	3	2	2	3
Сув	4	5	4	1	4	1
Автомобил	5	1	1	5	5	2
Қувур	5	1	1	5	5	2
Ҳаво	1	3	5	4	3	5

Автомобил транспорти юклар ва йўловчиларни релсиз йўлларда ташувчи транспорт турига киради. Улар асосан қуйидаги вазифаларни бажаради.

1. Юкларни магистрал транспортига тушириш ва олиб бориш.
2. Саноат ва кишлок хўжалиги юкларини кичка вақт ичида ташиш.
3. Юкларни қурилиш ва савдо учун ташиш.
4. Узок масофаларга автомобил транспортида тез бузиладиган, қимматбаҳо, тез олиб борилиши керак бўлган транспортнинг бошқа турлари билан ташиш, тушириш, ортиш, қийин бўлган юкларни ташиш.

Ҳозирги даврда иқтисодиётнинг бирон-бир соҳаси автомобил транспортисиз ўзининг вазифаларини бажара олмайди.

Автомобил транспортига бўлган меҳнат ва пул сарфи бошқа транспорт турларидан кўпроқ бўлса ҳам иқтисодиётнинг ҳамма босқичларида кең қўлланган. Автомобил транспортида юкларни ташиш иқтисодий самаралидир. Айниқса, юкларни «эшиқдан то эшикка» ташишда, юкларни ортиш ва тушуришга сарфланган харажатлар юкларнинг йўлдаги вақтларини кичайтиради.

Ўзбекистон Республикаси халқ хўжалигининг барча тармоқлари ва мамлакат аҳолиси эҳтиёжларини қондириш даражасида ривожланган автомобил транспортига эга. Республика юк машиналари, жумладан, Дружба шаҳар автомобил заводидан «Мерседес-Бенц» судровчи (таянч)лар вазифасига кўра икстирлаштирилган (ўт ўчириш, ун, пахта, қурилиш материаллари ташиш, санитария ва бошқа) автомобиллар бор.

Республикада халқ хўжалигининг саноат, кишлоқ хўжалиги, қурилиши, сув хўжалиги, алоқа, савдо, соғлиқни сақлаш, коммунал хўжалиги, маданият, мадурфаа ва бошқа тармоқларда ихтисослаштирилган йирик автотранспорт корхоналари мавжуд.

1999 йил Республикада умумий фойдаланиладиган автомобиллар йўловчилар ташинишга мўлжалланган 14,1 минг автобус, 4,3 мингдан ортиқ енгил машиналари ишлади. Республика бўйича 2892 автобус маршрутларида, жумладан, (593та шаҳар, 1768та шаҳар атрофи, 531та шаҳарлараро) автобуслар қатнади. Автобуслар билан ҳар қуни 5000га яқин йўловчи ташинди. 1999 йили автобусларда 1879,6 млн. йўловчи ташинди. Умумий фойдаланиладиган юк ва йўловчилар ташувчи автомобил транспортининг йирик корхоналари Узавтотранспорт давлат хиссадорлик корпорацияси таркибига кирган. Корпорация 1993 йил январда ташкил этилган. Корпорация таркибига хиссадорлик жамиятларини шайантирилган йўловчи ташиниш амалга оширадиган 99та, юк ташиниш билан шуғулланидиган 99та ва аралаш 67та автокорхоналар бор. Бу автокорхоналарда 14 мингдан ортиқ автобус, 24,6 минг юк автомобили (10 мингга яқини ўзи ағдарувчи машиналар) бўлиб, уларда 1999 йили 220,6 млн. тоннага яқин юк ташинди (жамн транспорт тударида ташинган умумий юк ҳаъомининг 24,7% автомобиль транспортига тўри келади).

Корпорациянинг «Ўзташинтранс» савдо транспорт бирлашмаси ва «Ўзбекавтотур» фирмаси халқаро юк ташиниш ва йўловчилар қатлининга хизмат кўрсатади. 1999 йил Австрия, Германия, Эрон, Хитой, Туркия ва бошқа мамлакатларга 16 минг тонна юк етказиб берилади. Кейинги йилларда корпорация аҳолига автотранспорт хизмати кўрсатиши ривожланимда. (1999й.да 2000 мингдан ортиқ автомобиль турида хизмат кўрсатилади). Шаҳарлараро юк ташиниши «Ўзавтотранс» ишлаб чиқариш бирлашмаси корхоналари «Ўзавтотрансехника» ИИБ, «Ўзавтотранс» кондерн конструкторлик-технология бюроси хиссадорлик жамияти амалга оширди.

Юқори даражадаги халқаро стандарларга жавоб берадиган, мамлакатни барча ҳудудларини ўзаро ишончли боғлайдиган ва минтакавий ҳамда жаҳон бозорларига чиқишни таъминлайдиган Ўзбекистон миллий автомагистралини қуриш ва реконструкция қилиш бўйича кенг қўлмалли дастурни амалга ошириш ҳам ривожланиб бормоқда.

Тармоқ корхоналари учун муҳандис-техник ходимлар 12 мутахассислик бўйича Тошкент автомобил ва йўллар институтида, Қўқон, Бухоро, Урганч, Тошкент автомобил ва йўллар техникумида тайёрланади. «Ўзавтотранс» корпорацияси ҳузурда 15та автомобил ўқув комбинати ва уларнинг 10та филиали ишлайди. Автомобил транспортли тизимда Ўзбекистон хиссадорлик сугурта компанияси йўловчиларни сугурта қилиш ишлари билан шуғулланади.

Темир йўл транспортда халқ хўжалигида йўловчилар ҳамда юк ташинишда салмоғи катта. Республика темир йўл транспортта МДХ доирасидаги қўшни давлатлар билан иқтисодий алоқаларни амалга оширишда муҳим ўрин тутади. 1999 йида Республикада халқ хўжалигига

тегишли умумий узунлиги 6,6 минг км, шу жумладан, умумий фойдаланиладиган узунлиги 25 минг км, асосан sanoat корхоналарига тортилган темир йўл узунлиги 3,1 минг км ни ташкил этади. 1994 йил ноябрда Ўзбекистон Республикасида жойлашган темир йўл корхоналари ва бўлимлари, лойиҳа-конструктолик ва бошқа ташкилотлари ва муассасалари негизида «Ўзбекистон темир йўллари» давлат-хиссасдорлик компанияси ташкил этилди. Ўзбекистон Республикаси мамлакат мустақиллиги ва иқтисодийти учун улкан аҳамиятга эга бўлган Хитой, Корея, Япония, Эрон, Туркия ва Ғарбий Европанинг жануби билан туташиради. «Транссийё» магистрали (Истамбул-Тошкент-Олма-ота-Пекин) қурилишида ҳиссабай иштирок этмоқда.

Ўзбекистон темир йўллари 50 мингдан ортиқ турли юк вағони ва Германияда тайёрланган рефрижираторлари, 1450 йўловчилар ташиладиган вағонга эга. Компаниянинг темир йўлдан фойдаланишига масъул бўлган Тошкент, Фарғона, Бухоро, Орол бўйи, Қарши бўлимлари бор. 1999 йил умумий фойдаланиладиган темир йўл транспортида 46,2 млн.т юк ташилди. 20 тоннали контейнерлар билан юк ташиниш Республикадаги 11 станцияда амалга оширилди.

Ташиладиган юкларнинг асосий қисмини қурилиш материаллари, булардан 21 % пахта, 3% нефть ва нефть маҳсулотлари 35 % галла, цемент, қимбўйи маҳсулотлар ва минерал ўғитлар, кўмир, сабаовот ва бошқа халқ ҳужалиғи юклари ташкил этади. 1999 йил темир йўл транспортида 14,4 млн. йўловчи ташилди. Йўловчиларга хизмат кўрсатиш, айниқса, шахарлар атрофидаги қатновда электропоездлардан тобора кўпроқ фойдаланилмоқда.

Ўзбекистоннинг ягона темир йўл тармоғини вужудга келтириш бўйича Навоий-Нукус йўналишида темир йўли қайта қуриш ва электрлаштириш бошланди. Урганч-Беруний электрлаштирилган янги темир йўл қурилиши бу ҳудудлари иқтисодий-иқтисодий ривожлантиришида катта аҳамиятга эга.

2009 йилда мамлакат темир йўл транспорт тизимини ривожлантириш ва модернизация қилиш бўйича ишлар давом эттирилди. «Тошгузар – Бойсун – Қумқўрган» янги темир йўл линиясида Япония капитали иштирокида 5 та кўприк фойдаланишига топширилди.

«Навоий – Учқудук – Султон Увайистог – Нукус» темир йўл линиясининг 6 та янги разъезди ишга туширилди. Темир йўлларни электрлаштириш, темир йўл локомотивлари парки ва ҳаракатдаги таркибни янгилаш лойиҳаларини амалга ошириш ишлари бошланди.

Республикада поездлар ҳаракатини бошқариш ягона диспетчерлик маркази Тошкентда амалга оширилади. Поездлар ҳаракатини бошқариш тизимларида автоматлаштирилган хизмат кўрсатадиган юқори қувватли ахборот ҳисоблаш маркази ишлаб турибди.

Йўловчилар ташувчи энг юқори тезлиги 100 км соатни ташувчи поездларнинг тезлиги 80 км соатни станциялараро йўлларда йўловчилар ташувчи поездлар 60 км соат, уч ташувчи поездлари 35 км соат тезликда ҳаракат қилади. «Ўзбекистон темир йўл» компаниясининг локомотив парки янги турдаги тепловозлар, электровозлар, электропоездлардан ташкил топган.

Йўловчилар ташиладиган ва юк вагонларини таъмирлаш учун темир-бетон паллар тайёрланади. Тошкент, Хавос, Кўхон, Алдижон локомотивларини таъмирлаш ўзлаштирилган. «Ўзтемирйўл» таъмирлаш» ишлаб чиқариш бирлашмасининг бош қорхонаси Тошкент тегишсизларнинг завод таъмири ҳамда йўловчилар ташиладиган вагонларини қайта таъмирлашини, Пахтаобод заводида ёпиқ вагонлар платформалар ва ярим вагонларини таъмирлаш амалга оширилади.

Хаво йўл транспорти Ўзбекистон жаҳондаги кўп мамлакатларини поймакдари, йирик шаҳарлар саноат марказлари билан хаво йўллари орқали боғланган. Республика мустақилликка эришгандан сўнг, 1992 йили январдан собиқ Иттифоқ тасарруфидан бўлган Ўзбекистон Фуқаро авиацияси бошқармаси, фуқаро авиациясининг 243 таъмирлаш заводи, «Авиакўриш» бирлашмасига қарашли «Авианаҳусмонга мосли» ширкатида «Ўзбекистон хаво йўллари» миллий авиакомпанияси ташки этилди. Республиканинг айниқса хорижий мамлакатлар билан ташқи иқтисодий, туристик алоқаларини йўлга қўйишда мамлакатнинг ўз транспорти муҳим рол ўйнапти.

«Ўзбекистон хаво йўллари»нинг бир қанча Осиё ва Европа, Америка мамлакатларида ваколатхоналари очилди. 1919-99 йилларда 19 хити халқаро маршрутларда самолётлар қатнови йўлга қўйиши. 1991-1999 йилларда халқаро маршрутларда ташилан йўловчи сони 30 миладан 245 миғга етди. «Ўзбекистон хаво йўллари» миллий авиакомпанияси Германия, Франция, Россия фирмалари билан турли соҳаларда ҳамкорлик қилмоқда. 1993 йилда шундай ҳамкорлик натижасида Европанинг йирик «Эйрбасиндустри» концернидан «Ўзбекистон хаво йўллари» миллий авиакомпанияси сотиб олган Эйрбас А-310-300 аэробуслари халқаро маршрутлари йўловчиларга хизмат кўрсата бошлади. «Ўзбекистон хаво йўллари» миллий авиакомпанияси қўйидаги хаво кемаларига эга, Қашлоқ хўжалик ишлари ва мўлжалланган АН-2, миллий хаво йўлларда қатнайишган АН-24, ЯК-40 халқаро классдаги ИЛ-86, ТУ-154, А-310, В-767 каби самолётлар, вертолётлар паркида МИ-2, Ми-8, КА-23 каби машиналар бор.

Вилоят марказида аэропортлар ТУ-154, Самарқанд, Наманган, Урганч, Термиз, Навоий аэропортлари халқаро мақомага эга. Республика ҳукумати қарорига кўра, Учқудукда жаҳондаги энг каттор аэропортларга мос келадиган катта янги аэропорт қуришга тайёргарлик бошланган.

2009 йилда Навоий вилоятида ташки этилиётган эркин индустриал-иқтисодий зонанинг асосий объектларидан бири сифатида Навоий шаҳри аэропорти базасида халқаро ташишлар бўйича интеграл мақомадаги марказ қурилиши юзасидан катта ишлар амалга оширилди.

2009 йил мобайнида «Кореан Эйр» компаниясидан миллий авиакомпания ижарага олган замонавий транспорт самолётлари билан ушбу аэропортдан халқаро йўналишлар бўйича 330 дан ортки рейс амалга оширилди ва қарийб 8,5 миғ тонна юк ташиди. Бу Навоий шаҳри аэропортини глобал логистика тармоғига интеграциялаш имконини берди.

Ангрэн шажрида мамлакатимиз худудлари ва Фарғона водийси вилотлари ўртасида йил давсида кафолатли транспорт алоқасини таъминлайдиган Халқаро логистика маркази қурилиши якунлашти ва фойдаланишга топширилди.

Республика авиация транспорти учун учувчилар, техник хизмати таркиби, ердаги хизмат ходимлари миллий авиакомпаниянинг учиш-ўқув техника марказида ва Тошкент авиация институтида тайёрланади.

Сув транспорти деб, сув орқали юкларни ёки йўловчиларни ташувчи транспортга айтилади. Табиий (дарё, денгиз, кўллар, океанлар) орқали ва сунъий (канал, сув ёмборлари ва х.к.) йўли амалга оширилади.

Сув транспорти 2га бўлинади:

1. Денгиз орқали
2. Ички сувлар орқали.

Дарё транспорти. Бу юклар ва йўловчилар асосан ички сув йўллари орқали ташувчи транспорт турига киради. Дарё транспорти қуйидагиларга бўлинади.

1. Магистрал дарё йўллари ёки халқаро давлатлар ўртасида ташқи савдои амалга оширишга хизмат қилиш Дунай, Одер, Рейн, Амур.
2. Районлараро. Давлат ичидаги йирик районларлараро ташиш киради. Волга, Миссисипи, Амударё.
3. Маҳаллий, яъни районлараро юкларни ташишни амалга ошириш.

Дарё транспорти, бир неча давлатларда мавсумий иш кўрсатишга қарамай, транспортнинг бошқа турларига қараганда анча самаралироқдир. Масалан, катта дарёларда кемачиликни ташкил қилишнинг биринчи босқичдаги харажатлар темир йўли ташкил қилишдаги харажатлардан 3-10 марта арзон. Магистрал дарёларда юкларни ташиш темир йўл нархларидан 55% автотранспортдан 3-5 баробар арзон бўлади.

1999 йилга келиб, Ўзбекистонда сув йўлларининг умумий узунлиги 2800 км га етди. Амударё, Паиқанд Мўйноққа қадар пароходлар қатнови амалга оширилди.

Дарё сувининг камайиши ва орол денгизининг қуриб бориши натижасида сув йўллари кескин қисқарди, аммо шушга қарамай, 1999 йили дарё транспортида 1420 минг т.юк ташилди. Ўрта Осиё пароходчилиги Туркменистон, Ўзбекистон, Тожикистон ўртасида тақсимланади. 1994 йили май ойида Ўзбекистон Республикасида жойлашган дарё флоти бўлинувчиларини бошқариш тартиби қайта ташкил этилди. Ўрта Осиё пароходчилиги Ўзбекистондаги бўлинмалари негизинда «Термиз дарё флоти», «Қораканлогистон дарё флоти» ишлаб чиқариш бирлашмалари ташкил этилди. Ўзавтогаз корпорацияси ҳузурда дарё флоти ишини мувофиқлаштириш бўйича бошқарма тузилди. Республикада Термиз дарё порти, Шорловук, Тўртқўл, Беруний, Қоратоғ, Хўжайли бандаргоҳлари, Амударё орқали Тўртқўл-Хонқа, Чалиш-Беруний сузма кўприклари, Хўжайли кема таъмирлаш заводи ишлаб турибди. Термиз порти 2,5 млн.т. юк қабул қилиш, жўнатиш қувватига эга. Афғонистоннинг Ҳайратон бандаргоҳи орқали экспорт-импорт юкларни етказиб беришда халқаро, шунингдек,

биржалар, землесселар, сузувчи порт қранцери ва бошқа ёрдагани камалар, техника воситалари бор. Республика сув йўллариининг умумий узунлиги 1060 км га яқин. Халқ ҳужалиги юклари асосан Термиз-Хайратон, Шерловук-Туртқул, Хўжайли-Туртқул, Хўжайли-Беруний, Қоратог-Тажнагон йўналишларида ташилади. 1999 йил дарё флотига 132,7 миң т. лок ташилди. Ўзбекистоннинг порт ва бандаргоҳлари темир йўллари билан боғлиган. Дарё флоти учун мутахассислар Чоржўй дарё техникуми ва Одесса флоти инженерлари институтида тайёрланади.

3. Маҳсулотларини етказиб бериш тизимини бошқариш

Логистиканинг ривожланиш транспорт сисъатига сезиларли таъсир кўрсатди. Фирмалар ҳўжалик фаолиятида ишлаб чиқариш ва транспорт ишларининг синхронизациясини таъминлаш Конбан (аниқ муддатга) тизимларида кенг қўлланилади. Транспортда буни қўллашнинг моҳияти шундаки, агар асосий ишлаб чиқаришда қатъий жадвал бўйича технология, яъни мавжуд материаллар ҳам ашб, яримфабрикат ва комплекташ буюмлари захиралари ҳамми хақидаги ахборотлар қўлланса, ундан логистика ташкилотлари мос равишда қисқа оралиқларда (Конбан тизими) ва қатъий белгиланган вақтда (аниқ муддатда) амалга оширилади. Бу технология бўйи ҳамми ва берилиши аниқ вақтда бўлади. Масалан автомобил йиғиш заводининг асосий конвейериди автомобил омбага эмас балки вагонга тушади ва айни вақтда ЭХМ томонидан бошқариладиган юклаш курилмаси автомашиналарнинг навбатдаги тўдасини юклаш учун кейинги вагонни кўяди. Бу технология қиммат турайдиган омба ҳўжалигисиз ишлашга имкон беради ва капитал айланшини тезлаштиради. Натижлада материаллар захираси нормативи қисқаради. Масалан, Японияда уларга 2 ва 3 суткалик эҳтиёж бўлса, (Ниссан) автомобил йиғиш заводиди комплекташ буюмлари захираси фақат 2 соатга мўлжалланган (аниқ муддатга) тизимда ишлашга ўтиши товарлар реализациясига кетадиган шикти 2 мартага қисқартиради. 70-80 йиллардан бошлаб, транспорт ва ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш органик бирикиб, ягона ишлаб чиқариш транспорт-тақсимот тизимга айланди. Транспортга қатта тизим, яъни логистик заنجирини таркибий қисмга деб янгича ёндашиш, уни ҳар ҳил аспектларга қўйиб чиқиш эҳтиёжини келтириб чиқарди. Бунда транспорт материал техник таъминот тизимида ишлаб чиқарувчидан тортиб сўнгги истеъмол қилувчигача бўлган оралиқда қаралади.

Автомобил транспортини эркинлаштириш ва аниқ муддат тизими унинг фаолият доираси кенгайишига олиб келди. Автомобил транспортиди одатда қисқа ва ўртача узунликда ташиладиган бўли, АҚШ ва 1600 км гача бўлган масофада комплекташ буюмлари ва тайёр маҳсулот тилишида ундан фойдаланишмоқда. Фарбий Европа мамлакатларида ҳам нафақат ечки, балки халқаро миёсда автомобил транспорти салмоғи кўтарилди. Аниқ муддат тизимида темир йўл транспорти автомобил транспортига нисбатан унчалик қўл келмайди. 80-йилларнинг охирига келиб, АҚШда бу логистик тизимда

ишловчи ишлаб чиқариш фирмаларининг 49% темир йўл хизматидан фойдаланиши даражасини туширди. Бир қанча фирмалар улар хизмати даражасини сақлади ва фақат 2% фирмалар ундан фойдаланишни кўпайтирди. Лекин, бу янги тизимда темир йўл транспортдан фойдаланиш камайиши керак, дегани эмас. Темир йўл транспортнинг контейнер ва поездларнинг ҳаракати тезлиги жуда ҳам фойдали. Темир йўл транспортда юк етказишни тезлаштириш мақсадида контейнер таъминотини кенгайтириш мумкин.

Логистик заنجирда ички сув транспортининг қўлланиши маълум даражада кўпчилик давлатларда масъулиятлилиги билан чеклангандир. Лекин ички сув йўллари автомобил йўлларига нисбатан муқобил транспорт сифатида фойдаланилади. Аниқ муддат тизимини қўллаш натижасида сув транспортда юк етказиш тезлигини ошириш зарур бўлган пайтда қўллаш кенгайди.

Жаҳон ҳўжалиги амалиётида логистик концепциянинг тебраниши маълум даражада денгиз ва ҳаво транспортда китўалараро юк ташишлар ички мулоқотларда ҳам кўпайиб бормоқда. Масалан, аниқ муддат тизимда ишловчи фирмалар фаолиятида ҳаво транспортига бўлган талаб 29%га ўсди, фақат 5% фирмалар унинг хизматини тадбиқ этмадилар.

«Қатъий график» тизими бўйича ишлайдиган логистик тизим товар ва материалларни сотиш, улар билан таъминлаш ишларида юқори самарага эришган, чунки юкларни йнгиш ва тақсимлаш билан шуғулланадиган янги хизмат турини ишлаб чиққан. Натижада ўтказилётган операцияларга камроқ маблағ сарфланади ва хизмат кўрсатишнинг юқори сифати таъминланади.

Транспорт тизимлари, жумладан, транспорт коридорлари ва транспорт заنجиларини ташкил этиш транспорт жараёпларини турли транспортдан биргача режалаштириш (аралаш тамойиллари ҳолатида):

- транспорт - омбор жараёпларнинг технологик бирлигини таъминлаш;
- транспорт жараёнини омбор ва ишлаб чиқариш билан режалаштириш;
- транспорт воситаси турини танлаш;
- транспорт воситаси турини таъминлаш;
- етказишнинг рационал морфетурасини аниқлаш.

Махсулот етказиб беришда асосан автотранспортларнинг маршрут бўйича ҳаракат юлини тушунилади. Махсулотни автомобил транспорти билан етказиб беришда, асосан етказиб беришнинг кам ҳаракатлилигини ва автомобил ҳаракати меҳнат унумдорлигининг камайишини ташкил қилиш кўзда тутилади. Автомобил транспортда махсулотларни етказиб бериш куйндаги 2 усулда амалга оширилади:

- А) Маятник (тебрангич) усулида;
- Б) Халқа усулида.

Маятник усули асосан 2та юк ташиш пунктини ўзаро боғлайди ва бу жараён такрорланади.

Халқа усулида эса автомобилни бир неча ишлаб чиқувчи ва истеъмолчини боғлайди.

4. Автотранспорт ҳаракатланувчи таркиби ишнинг моддий-техник базаси

Транспорт турини таниш масаласи логистика захираларининг энг қулай даражасини ташкил қилиш ва ушлаб туриш, қадоклаш ва ураш турини таниш ва бошқа шу каби масалалар билан боғлиқ ҳолда ечиллади.

Муайян бир маҳсулотни ташвиш учун транспорт турини танишда ҳар хил транспорт турларининг характерли хусусияти ҳақидаги ахборот асос бўлиб хизмат қилади.

Ишлаб чиқариш ва маҳсулотларни истеъмол қилувчилар учун характерли бўлган логистиканинг асосий ҳолати (истеъмолчининг устунлиги, сервиснинг юқори даражаси, бажариш вақтининг қисқариши ва бошқалар) транспорт тармоғидаги корхоналарга боғлиқ транспорт оймақчалари бозорининг рақобат мавжуд бўлган шароитда, фарқли томон шундаки, транспорт тармоғидаги корхоналар бу мақсадни комплекс қарор қабул қилиш йўли билан ишлаб чиқади. Бундай сиёсатга транспорт жарғинини комплекс юзага келтиришга қаратилган барча қарорлар ва ҳаракатлар кирди.

АҚШда логистика фаолиятидаги юк ташувчи фирмаларни тақлид қилиш шунини кўрсатдики, транспорт фирмалари ўз фаолиятини диверсификациялаш яхши натижалар бермоқда. Бу ҳаридорларни жалб қилишнинг тезлаштирилади, транспорт хизмати бозоридаги ҳолатни мустаҳкамлади.

Ўз навбатида, кўпчилик ишлаб чиқариш корхоналари кўпчилик логистик вазифаларни бақаришдан ўзини олиб қочади.

АҚШ иқтисодиётининг турли тармоқларида фаолият кўрсатаётган 350га корхонани тадқиқ қилишдан шу нәрсани аниқландики, уларнинг 79% юқори таъин бўйича ҳисоб-китобни расмийлаштириш ва амалга ошириш вазифаларини транспорт фирмаларига берди. Тахминан 20-22% корхоналар юк ташин бўйича баҳони белгилаш, оғбор операциялари ва товар етказишнинг қулай маршрутини аниқлаш қабилар билан боғлиқ ишлардан транспорт корхоналари ҳисобига ўтказган.

Транспорт фирмалари амалиёти кўрсатмоқдаки, кўшимча хизмат кўрсатиш яхши натижалар бермоқда. Ўз вазифаларининг базисларини транспорт фирмаларига берган ишлаб чиқарувчи фирмалар ҳам эндиликда асосий фаолияти самарадорлигини таъминлашга эътибор бермоқда. Транспорт корхонасининг коммуникация доирасидаги сиёсатга тақлиф қилинаётган хизматлар имкон борида катта ҳажмда хизматлардан фойдаланишда таъсир ўтказиш мақсадлари атиради. Бу сиёсатнинг иккинчи мақсади, транспорт ва юк жўнатиш фирмалар ўртасидаги ўзаро алоқани ҳисоблаш техникасини қўллаш ва маълумотларни электрон алампил асосида ривожлантириш ва мукамаллаштириш.

Тақрорлаш учун саволлар

1. Транспорт логистикасининг моҳияти ва вазифалари.
2. Транспорт тизими турлари ва унинг техник иқтисодий хусусиятлари.
3. Транспорт турларининг моддий техника базаси.
4. Автотранспорт ҳаракати деб нимага айтылади?
5. Маҳсулотларни етказиб бериш тизимини бошқариш.

6-МАВЗУ. ЛОГИСТИК ТИЗИМДА ЗАҲИРАЛАРНИ БОШҚАРИШ

Режа:

1. Заҳираларни бошқариш ва товар сиёсати.
2. Заҳираларнинг белгиланиши ва турлари.
3. Моддий заҳираларни бошқариш тизими.

1. Заҳираларни бошқариш ва товар сиёсати

Табииётдан олинган хом ашё охиригى истеъмолчига тайёр маҳсулот кўринишида етиб бoргунга қадар ҳаракатланади, бошқа материаллар билан алоқала бўлади, унга қайта ишлов бeрилади ва ҳоказо. Моддий ҳаракатланувчи занжир бўйича ҳаракатланиб, хом ашё (кейинчалик ярим тайёр ва тайёр маҳсулот) доимо тўхтаб қолади, у ёки бу ишлаб чиқариш ёки лoгистика операциясида ўз навбaтини кутади. Заҳиралар тўғрисидаги умум қабул қилинган таъриф куйидагилар моддий заҳира – ишлаб чиқариш ва муомаланинг ҳар хил босқичларида бўлган саноат техник мўлжалдаги маҳсулот ишлаб чиқариши ёки шахсий истеъмол жараёнига киришини кутаётган халқ истеъмолчи товарлари ва бошқа товарлардир.

Заҳираларни ташкил этиш доимо ҳаражатлар билан боғлиқдир. Заҳираларни ташкил қилиш ва сақлаш билан боғлиқ бўлган асосий ҳаракатлар куйидагича:

- музлатилган молия маблағлари;
- маҳсул жихозланган молия маблағлари;
- маҳсул ходимларининг иш ҳақлари; бузилиши, ўғрилигининг доимий таваққали.

Заҳираларнинг мавжудлиги – ҳаражатлар. Аммо заҳираларнинг мавжуд эмаслиги ҳам ҳаражатлар, лекин улар ҳар хил йўқотишлар шаклида бўлади. Заҳираларнинг мавжуд эмаслиги билан боғлиқ бўлган асосий йўқотишлар куйидагича:

- ишлаб чиқаришнинг туриб қолишидаги йўқотишлари;
- талаб мавжуд бўлган вақтда оморда товар йўқлиги натижасидаги йўқотишлар;
- юқори нархларда кичик ҳажмдаги товар тўдаларини сотиб олиш натижасидаги йўқотишлар ва бошқалар.

Куйидаги моддий заҳираларни ташкил этиш учун қандай асослар берилги санаб ўтилган:

- мустаҳкамланган етказиб бeрилиш жаdвалининг бузилиши эҳтимоли.

Бунда ишлаб чиқариш жараёни тўхтаб қолмаслиги учун заҳира керакдир. Асосан узлуксиз ишлаб чиқариш даврига эга бўлган корхоналар учун муҳимдир. Талаб тебраниши эҳтимоли. Бирор бир товар гуруҳига талабни олдиндан айти билиш мумкин, аммо аниқ товарга талабни истикболлаш кийиндир. Шунинг учун товарнинг етарли заҳирасига эга бўлинмаса, талабнинг қондирилмаслиги эҳтимоли бор, яъни миқдор ортиқча харидсиз ва пул билан қайтади; баъзи товар турларининг мавсумий ишлаб чиқариш тебранишлари –асосан кишлоқ хўжалик маҳсулотларига тегишлидир;

- ишлаб чиқаришни бошқариш жараёнини энгиштириш. Корхона ичида ишлаб чиқариш жараёнини ҳар хил босқичларда ярим тайёр маҳсулотлар захираларини яратиш.

Юқорида санаб ўтилган сабалар шуни кўрсатадики тадбиркорлар ишлаб чиқаришда ҳам, савдода ҳам захираларни ташкил этиш лозимдир, акс ҳолда муомала харажатлари кўпаяди, яъни фойда камаяди.

Захираларни бошқариш стратегиясини ишлаб чиқишга корхоналарнинг товар сифати эътиборга олинади. Товар харидорнинг эҳтиж-истакларини қондириш, унга фойда олиб кела оладиган физик объект ёки хизмат, шунингдек, символик хусусиятлар ва мажбуриятлардир. Шу томондан товар харидор нуктан назаридан кўрилади. Харидор фақатгина товарни физик объект сифатида эмас, балки бу товар сотилишига ёрдам берадиган хизматларни ҳам соғиб олади. Шундай қилиб, айтиш мумкинки, товарлар моддий, хизматлар эса маъхум, аммо биринчилари ҳам, иккинчилари ҳам харидорнинг талабини қондиришга мўлжалланган ва логистиканинг ўрганиш предмети ҳисобланади.

Логистикада товар тушунчаси ўз ичига ҳақиқий товарни моддий шаклда олади, хизмат эса- товарнинг ҳаракатланиш усуллари, соғиш, рақбатланиш яриш, маҳсулот сифатини яхшилаш билан боғлиқ ишлаб чиқариш жараёнлари тушунилади.

Товар бирламчи, яъни маҳсулотнинг аниқ махсус турида кўриниши мумкин. Товар ассортиментги ва товар номенклатураси тушунчалари мавжуд. Товар ассортиментги ўзаро бир ёки undan кўп белги бўйича бир-бири билан бўлган товар гуруҳидир: умумхаридор гуруҳи, умумтақсимлаш канали, нархларнинг ўхшаш кенглиги. Товар номенклатураси - савдога тақлиф этиладиган барча товар ассортиментги гуруҳлари товар birlikларининг йиғиндисидир. Товар номенклатураси уч кўрсаткич билан характерланади: кенглик, чуқурлик, кетма-кетлик.

Товар номенклатурасининг кенглиги - ҳар бир ассортимент гуруҳининг умумий йиғиндисидир.

Товар номенклатурасининг гуруҳчилиги- ҳар бир ассортимент гуруҳида алоҳида товар турининг сони.

Товар номенклатурасининг кетма-кетлиги — охириг иستهъом, тақсимлаш каналлари ва бошқа кўрсаткичлари нуктан назаридан ҳар-хил ассортимент гуруҳ товарлар ўртасидаги яқинлик даражасини белгилайди.

Товар сифати маҳсулот захираларини корхоналарида шакллантиради. Логистикада «аниқ муддат» тамойили захираларни қискартириш ёки йўқотган учун харидда ишлатилади. Керакли материал мос бўлган товар тақсимлаш марказида, керакли вақтда ва уни буюртмадан сўнг, йўқотишаренд ва яқини ҳолатда етказиб бериш кўзда тутилади.

«Аниқ муддатга» тамойили узок муддатга мўлжалланган ва хизмат кўрсаткичларининг юқори сифатини таъминловчи бир кечада ишончли етказиб берувчиларни кўзда туттади. Ишлаб чиқарувчилар ва етказиб берувчилар орасидаги яқин ҳамкорлик буюртмани лойиҳалаштириш, сифат

устидан назоратни таъминлаш, ишлаб чиқаришнинг барқарор жадалларини ишлаб чиқишда ўзаро алоқадорликни кўзда тутолди.

Бу услуб бўйича маҳсулотнинг омадли сессияси учун транспорт тури ва товарни унга ортиш тури кагга аҳамиятга эга. Шунингдек айрим компаниялар «аниқ мuddатга» услубидан фойдаланиш учун етказиб берувчилар сонини камайтириб, уларни ўз корхоналарига географик яқинлаштирадilar.

2. Захираларнинг белгилангани ва турлари

Айтиб ўтилганидек, захира тушунчаси моддий ишлаб чиқаришнинг барча соҳаларини камраб олади, chunkи хом ашёнинг биринчи манбадан сўнги истеъмолчигача бўлган ҳаракатида моддий оқим барча майдончаларда захира кўринишида йиғилиши мумкин. Бунда ҳар бир майдончада моддий захираларни бошқариш ўз хусусиятига эга. Хом ашёни маҳсулотга айлантириш йўлида ва бу маҳсулотнинг сўнги истеъмолчига етказилишида захираларнинг икки асосий тури ташкил этилган.

Ишлаб чиқариш захиралари ва товар захиралари. Ўз навбатида бу захиралардан ҳар бири уч турга бўлинади: жорий захиралар, сугурти захиралари, масъумий захиралар,

Захиралар етказиб берувчи, ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчи орасидаги беасосита боғланишни кучейлантириш учун хизмат қилади. Захиралар мавжудлиги ишлаб чиқаришни оптимал ҳизматдаги партиялар билан етказиб берилаётган хом ашё билан таъминлашга, шунингдек хом ашёни ош қулай (оптимал) ҳажмдаги тайёр маҳсулотга айлантиришга имкон беради. Хом ашё захиралари шу хом ашёни етказиб берувчининг маҳсулот ишлаб чиқарувчига бўлган боғланишни кучейлантиради, ишлаб чиқариш жараёнида бўлган ярим тайёр маҳсулотлар захираси алоҳида деҳқонлик бир-бирига бўлган боғланишини камайтиради.

Захиралар қуйидаги турларга бўлинади:

1. Буфер захиралар етказиб берувчилар ва истеъмолчилар ўртасида ташкил этилади. Бу захиралар материаллар марақати билан боғлиқ бўлган қопламалар учун ўз вақтида етиб келмаслигини тўлдирини, маҳсулотни харид қилиш имкониятини таъминлаш учун, шунингдек маҳсулотни қулай ҳажмдаги партиялар билан ишлаб чиқариш учун ишлатилади.

2. Тайёр маҳсулот захиралари қулай ҳажмдаги маҳсулот партиялари билан ишлаб чиқаришни таъминлаш, кутилаётган талабни қондирини, ҳақиқий талабни истикболлашган захиралар фарқланганини қоплаш мақсадларига хизмат қилади.

3. Ушланиб қолишларни қоплаш учун захиралар материал ресурсларининг ҳаракатлангани билан боғлиқдир. Агар ушланиб қолиш вақти маълум бўлса, бундай захиралар деҳқонлик аниқлаш қийинчилиги тугдирмайди.

4. Қутиаяётган талабни қондириш учун керак бўлган захиралар истиқболлашаётган талабни қошлаш учун хизмат қилади. Талабнинг ҳажми ва вақти аниқ ҳисоблангани учун бундай захираларнинг аниқлаштириш қийинчиликлар тугдирмайди.

5. Кафолат (гарантия) захираси талабнинг аниқлаб бўлмайдиган ўсилиши қондириш учун хизмат қилади. Бу захираларнинг мажбуриятлиги ҳақиқий талабнинг истиқболлашаётган талабдан фарқини қошлади.

Логистика концепциясининг амалиётдаги қўлланиши корхона ва фирмаларда ялли захираларнинг мувофиқлиги билан боғланади. Захираларни қулайлаштириш мезони харид бўйича харажатлар маҳсулотнинг йўқлиги натижасида ҳисобланади.

Харид бўйича харажатларга қуйидагилар қиради:

Буюртмани қайд этиш бўйича харажатлар, етказиб берувчилар билан етказиб беришган товарлар ва коммуникация ҳақида шартномани қайд этиш бўйича харажатлар, агар транспортда ташиш нархи қабул қилинаётган товарнинг нархиға қирмасе транспорт харажатлари, товарни қабул қилиш ва омборда сақлаш харажатлари. Буларнинг айримлари буюртмада белгиланади ва буюртма ҳажмиға боғлиқ бўлмайди. Бошқалари эса масалан: транспорт ва омбор харажатлари, буюртма ҳажмиға пропорционал боғлиқдир.

Захирани сақлаш бўйича харажатлар омборда маҳсулотни маълум вақт давомида сақлаш харажатлари билан боғланади ва бевосита омбордаги маҳсулот ҳажмиға боғлиқ бўлади. Бунға омбор харажатлари, рента харажатлари (агар ишшоот аренда қилинган бўлса), ишлаб чиқарувчи бирликка тегишли омборларнинг моҳияти учун жорий харажатлари қиради. Бу тур харажатларға капитал харажатлар қиради. Бу гуруҳға, шунингдек, сугурта ва солиқ харажатлари ҳам киритилади. Сугурта харажатлари захира бўйича ёки ўзирлик натижасида йўқотишлардан ҳимоя сифатида ишлатилади. Захиралар ҳисобланган кун бўйича солиққа тортилади. Бу гуруҳға табиий офат ва захираларнинг бузилишлари натижасида йўқотишлар ҳам киритилади.

Маҳсулот йўқлиги натижасида ишлаб чиқарувчи омборда маҳсулот йўқ бўлганиги натижасида тўсатдан хосил бўлган талабни қондира олмайдиған йўқотишларға дуч келади. Бу йўқотишлар икки турға бўлиниши мумкин:

- йўқотилган сотишлар қиймати, бунда буюртмачи ўз буюртмасини бошқа ишлаб чиқарувчиға беради. Бу усулда харажатлар кўзда тутилган харажатлардан фойда йўқотиш билан аниқланади;

- буюртмачи буюртма берилишини кутиб туради. Сотувлар йўқотилмаған, балки сурилгандир. Аммо кутиш қўшимча харажатларни, буюртмани қайд этиш учун, транспорт ва омбор харажатлари ва бошқаларни тугдириши мумкин. Бу харажатларни аниқлаш қийинчиликлар тугдирмайди.

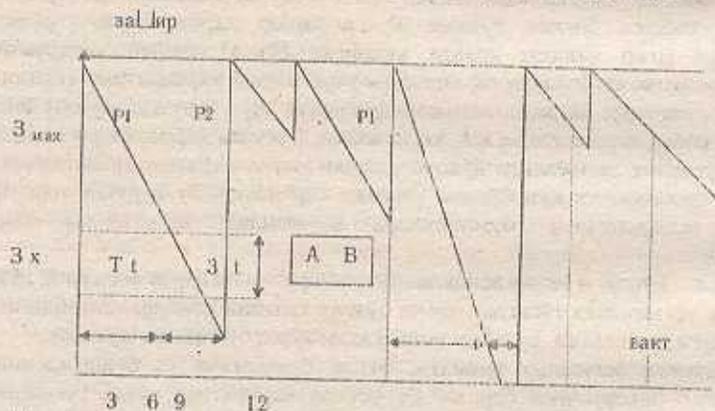
6.3. Моддий захираларни бошқариш тизими.

Захираларни бошқариш уларнинг ҳақиқий ҳолатини назорат қилишни ташкил этишни ҳам кўзлайди. Захираларнинг ҳолати устидан назорат захираларнинг меъёрлари чекланишини аниқлаш мақсадида ишлаб чиқариш техник табиқланишидаги маҳсулотлар ва халқ истеъмол товарларининг

захиралар даражасини ўрганиш, бошқариш ва четлановларни бўқ қилиш учун тезкор чориларни кўриш ҳисобланади.

Захиралар ҳолати устидан назорат ҳаракати ва захираларнинг метрида кўзланган чегаралардан ҳақиқий захира ҳажмининг чиқиб кетини ҳолатида харажатларнинг ортishi билан шартланган. Захира ҳолати устидан захираларнинг ҳисоби, моддий ресурсларнинг қайта рўйхатга олинishi, инвентаризация маълумотлари асосида ёзи керак бўлганда амалга оширилиши мумкин. Амалиётда назоратнинг ҳар қил услубларидан фойдаланилади. Қуйида улардан энг кўп учрайдиган икки услуби кўриб ўтилган. Биринчи услубда корхона етказиб берувчиси буюртмани юбориш давр оралиғи ўзгармасдир (буюртманинг қатъий белгиланган давр оралиғи тизими). Иккинчи услубнинг моҳияти шундаки, бирон бир товарнинг захираси олдиндан белгиланган энг кам қимматида етиш билан бу товар буюртма қилинади. Бунда буюртмирилган партиянинг ҳажми ҳар доим бир ҳилдир (буюртманинг қатъий белгиланган ҳажми тизими).

Буюртманинг қатъий белгиланган давр оралиғи ва захираларнинг ҳолати устидан назорат қилиш тизими. Бу тизим бўйича захираларнинг ҳолати устидан назорат бир қил вақт оралиғида ҳудудлар инвентаризациясини ўтказиш йўли билан амалга оширилади. Текшириш натижалари бўйича товарнинг янги партиясини етказиб беришга буюртма берилади.

15-чи мадада захира ни давр оралиғи захира си ҳолати устидан назорат қилиш тизими нинг жадувал модели.

Бу ерда:

T - буюртма қайтарилишининг вақт оралиғи - тизим учун ўзгармас катталиқ (бу мисолда 3 кун);

$P_1 P_2 - P$ - алоҳида I буюртманинг катталиғи;

3 max - метр билан кўзланган максимал захира;

$3 x$ - текшириш вақтида ҳақиқий захира;

3т - буюртмани бериш ва бажариш учун зарур бўлган 1 вақт ичида ишлатилган заҳира;

А - қатъий талаб бўлган вақт оралиғи;

В - талаб бўлмаган вақт оралиғи.

Буюртма қилинаётган товар партиясининг ҳажми максимал товар захирасининг қўзланган меъёрий ва ҳақиқий заҳираси орасидаги фарқ билан аниқланади. Буюртмани бажариш учун аниқ вақт оралиғи керак бўлгани сабабли буюртма қилинаётган партиясининг ўлчами бу даврда қўзилаётган харажат ўлчамига ортади. Буюртма қилинаётган партия ҳажми (P) қуйидаги формула орқали ҳисобланади:

$$P = 3_{\text{макс}} - (3_{\text{т}} - 3_{\text{а}})$$

Бу ерда: 3 мах - меъёри билан қўзланган энг кўп (максимал) заҳира; 3т - текшириш вақтида ҳақиқий заҳира; 3а - буюртма бериш ва бажариш вақтида ишлатиладиган заҳира. Буюртманинг қатъий белгиланган давр оралиғи захираси ҳолати устидан назорат қилиш тизимининг жадвал модели 17 - чизмада кўрсатилган.

Захираларнинг ўзгаришини кўрсатувчи чизиклар майдонларининг оғиш бурчаклари билан тавсифланган талаб шиддатли бу моделда ўзгарувчан катталашлар (синиқ чизик ҳар хил майдонларининг оғиш бурчаги бир хил эмасдир). Буюртма бир хил вақт оралиғи ичида берилгани учун, ҳар хил оралиқдаги буюртма қилинадиган тўдаларнинг ҳажми ҳам ҳар хил бўлади. Табиийки, бу тизимни ҳар хил ҳажмдаги партиясини буюртма қилиш имконияти мавжуд бўлган ҳолда қўллаш мумкин; (масалан, буюртма қилинган товар контейнерда етказиб берилиши ҳолатида бу тизимни қўллаш мумкин эмас). Ундан ташқари, агар буюртманинг етказилиб берилиши ёки жойлаштириш қиммати тугаса, бу тизим қўлланилмайди. Масалан, агар ўтган даврда талаб юқори даражада бўлган бўлса, буюртма ҳам кам бўлади. Буни эса буюртмани бажариш билан боғлиқ бўлган харажатлар сезиларли бўлмаган шароитда амалга ошириш мумкиндир.

Таърифланаётган тизимнинг хусусияти шундаки, бу тизим камёб товар мавжуд бўлишига имкон беради. Жадвалдан кўриниб турибдики, агар талаб бирданга ўсиб кетса (яъни жадвал секин пастга тушиб кетса - А майдон), унда заҳира буюртмани бериш муддатидан олдин тугаб қолади. Бу шунин билдирадики, камёб товар эҳтимоли йўқотишлар корхона учун сезиларли даражада бўлмаса назорат тизими қўлланилиши мумкин.

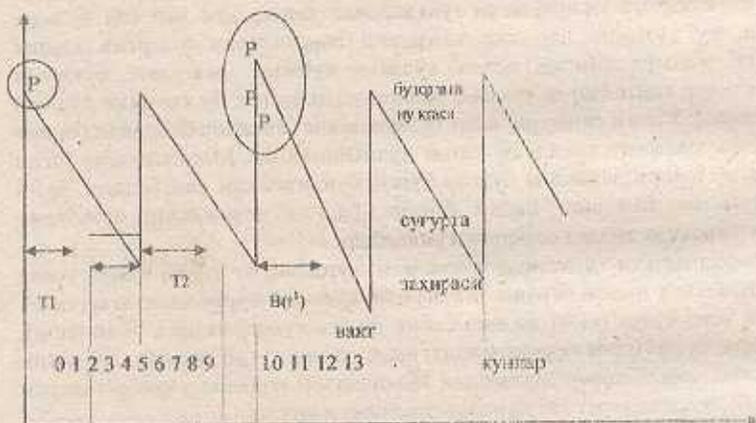
Буюртманинг қатъий белгиланган давр оралиғи захиранинг ҳолати устидан назорат қилиш тизими қуйидаги ҳолларда қўлланилади:

- етказиб бериш шароитлари ҳар хил ҳажмда, тўдаларда буюртмаларни олишга имкон тугдирди;
- буюртмани жойлаштириш ва етказиб бериш бўйича харажатлар юқори эмас;
- эҳтимоли камёб товар бўлган йўқотишлари нисбатан катта эмас.

Амалда бу тизим бўйича бир етказиб берувчидан олиннадиган кўп товарлардан бирининг талаб даражаси нисбатан бир қатор бўлган товарларни ва қимматли товарларни ва ҳоказоларни буюртма қилиш мумкин.

Буюртманинг қатъий белгиланган ҳажми захиралар ҳолати устидан назорат тизими. Захиралар ҳолати устидан назорат бу тизимда захиранинг тўлдирилишига буюртманинг ҳажми ўзгармас катталиқ ҳисобланади. Буюртма бериш вақт оралиқлари бу ҳолда ҳар хил бўлиши мумкин. (17-чизма).

Бу тизимда меъёрланган катталиқлар буюртма ҳажми, буюртmani жойлаштириш вақтидаги захира ҳажми (буюртма нуқтаси) ва сугурта захирасининг ҳажмлари ҳисобланади. Ёғизиб беришга буюртма шад захиранинг буюртма нуқтаси камайганда жойлаштирилади. Чизмадан кўришиб турибдики, буюртmani жойлаштиришдан сўнг захира камайишнинг давом эттирилуши, чунки буюртмиришган товар дарров олиб келинмайди. Буюртма нуқтасидаги захира ҳажми одатдаги иш ҳолатида t вақт ичида захира сугурта захирасидан пастга тушиб кетмаслиги учун таъинланади. Агар талаб бирданига ўсиб кетса (жадвал чизими кескин пастга тушади -А майдон) ёки етказиб бериш муддати чўзилса ($t' > t$)-В майдон), сугурта захираси пастга тушади. Бунда корхонанинг тижорат хизмати кўшичи етказиб беришни таъминлайдиган чора-тадбирларнинг қўлланиши керак. Кўришиб турибдики, назоратнинг бу тизими корхонани камбў товарлар вужудга келишидан ҳимоя қилади.

17-чизма. Буюртма бериш вақт оралиқлари ҳар хил бўлишининг.

Бу ерда:

$T_1, T_2, \dots, T_i$ – буюртма қайтарилаган алоҳида i вақт оралигининг ҳажми.

T – буюртmani жойлаштириш ва бажариш учун керак бўлган вақт (бу мисолда – 1 кун).

P – буюртма ҳажми (назоратнинг бу тизимида ўзгармас катталиқ).

A – талабнинг бирданига ўсиб кетиш даври.

B – етказиб беришнинг белгиланган муддати бўлиши даври.

11 - В даврида отказиб беришнинг ҳақиқий муддати амалиётда бу тизим қўйдаги ҳолларда қўлланилади:

- заҳира йўқлиги эмаслиги натижасида катта йўқотишлар;
- заҳираларни сақлаш бўйича юқори харажатлар;
- Буюртма қилинган товарнинг юқори нархи;
- талаб аниқланмаслигининг юқори даражаси;
- Буюртма қилинган миқдорга боғлиқ ҳолда нархда чегирманинг мавжудлиги.

Буюртманинг янги белгиланган ҳажми тизим заҳираси нуктасини аниқлаш учун қолдиқларнинг узлуксиз ҳисоботи ўз ичига олади. Материаллар кенг номенклатуранинг ёки савдо корхонаси учун кенг ассортиментнинг мавжудлигида тизимни қўллашнинг муҳим шарти ингичка чизиқли (штрих) кодларнинг автоматлаштирилган идентификация технологиясининг қўлланилиши ҳисобланади.

Такрорлаш учун саволлар

1. Заҳиралар тушунчаси ва асосий вазифаси нимадан иборат?
2. Заҳираларни белгилаш турлари.
3. Заҳираларни бошқариш тизими ва турлари.
4. Заҳираларнинг сақлаш қандай харажатга боғлиқ?
5. Заҳираларнинг энг кўп даражаси қандай ҳисобланади?

7-МАВЗУ. ЛОГИСТИК ТИЗИМДА МАҲСУЛОТЛАРНИ ОМБОРГА ЖОЙЛАШТИРИШ ВА ОМБОРДА ҚАЙТА ИШЛАШ ТИЗИМИ

Режа

1. Заҳираларни омборга жойлаштириш
2. Транспорт омборхонаси моддий оқимларини ташкил қилиш
3. Турли хил корхоналарни моддий бойлик манбалари билан таъминлаш стратегияси
4. Логистика омборхона ишининг баъзи бир кўрсаткичларининг ҳисоб-китоби

1. Заҳираларни омборга жойлаштириш

Ишлаб чиқариш жараёни хом ашё ва материалларни бир корхонадан бошқасига силжитиш, тайёр маҳсулотни ишлаб чиқариш доирасидан истеъмол доирасига etkazилиши билан боғлиқ. Бу силжишлар айрим жойларда моддий заҳираларнинг йиғилишига олиб келади, бу заҳираларни сақлаш учун эса мослаштирилган омборхоналар керак. Чунки, ишлаб чиқариш жараёни узлуксиз бўлиши учун у ерда истеъмол қилинадиган хом ашёларнинг заҳиралари бир кунда ёки бир ҳафтада керак бўладиган хом ашё

миқдордан кўп бўлиши зарур. Хом шиб, материал, маҳсулотларни сарфлаш учун махсус қурилмалар, ҳар хил идиш (гар.) механизация воситалари ва бошқалар керак. Моддий бойлик манбаларини ишлаб чиқарувчилардан истеъмолчиларга етказиш 2 усулда ташкил қилиниши мумкин: транзит усули, оғборлардан фойдаланиладиган усул.

Ишлаб чиқариш жараёни узлуксизлигининг транзит усули билан таъминлашда, моддий бойлик манбаларини захиралари корхона ва ташкилотларнинг оғборларида ташкил қилинади. Ишлаб чиқариш жараёни узлуксизлигининг оғборлардан фойдаланиладиган усули билан таъминлашда бойлик манбаларининг ҳаракати бошқача ташкил қилинади. Бу усул орқали материаллар корхона ва ташкилотлар оғборларига етиб боришдан аввал, таъминлаш-ўтказиш ташкилотларининг оғбор ва базаларига сарфлаш учун олиб борилади, кейин шу оғбор ва базалардан истеъмолчиларга етказилади.

Оғборларни 2 турга ажратиш мумкин:

1. Ишлаб чиқариш корхона ва ташкилотларининг оғборлари.
2. Тижорат воситачи ташкилотларининг оғбор ва базалари.

Моддий бойлик манбалари транзит усули билан етказиш энг тежамли усул ҳисобланади, чунки у кўшимча ҳаракатларнинг қамайишига олиб келади, оғборларда моддий бойлик манбалари захираларини кўпайишига имкон яратади. Лекин бу усулдан фойдаланишнинг ўз шартлари бор. Ита истеъмолчи — корхонага аниқ вақт давсиди таъминловчи корхона катта миқдорда, яъни темир йўл вагонларини тўқирадиган миқдорда, моддий бойлик манбалари юборилса, транзит усулидан фойдаланиш мумкин. Шундай қилиб таъминлашнинг транзит усули билан ташкил қилиниши имконияти моддий бойлик манбаларини истеъмол қилиш масдорида ва белгиланган транзит нормаларига боғлиқ.

Транзит нормаси деганда бир буюртма восиди таъминловчи корхона орқали истеъмолчи корхонага юбориладиган моддий бойлик манбаларининг энг кам йўл қўйилган миқдори тушунилади.

Истеъмолчи корхона таъминловчи корхонага яқин жойлашган (120-150 км масофада) ва материалларни автотранспорт билан етказиб бериш имконияти бўлса таъминлашнинг транзит усулидан фойдаланиш мумкин.

Оғборлар орқали таъминлаш усули турли хил моддий бойлик манбаларини кам миқдорда истеъмол қиладиган корхоналарда қўлланилади. Бундай истеъмол қилинадиган бойлик манбалари миқдори транзит нормалар ва буюртма нормаларига етмайди. Бундай таъминлаш усули истеъмолчи корхоналарга керакли миқдорда моддий бойлик манбалари ва материалларни буюртма қилиш мумкин.

Тижорат воситачи ҳиссдорлик жамияти корхоналари базаларига материаллар тез-тез етказилиши натижасида транзит усулига кўра, истеъмолчи корхонада моддий бойлик манбалари захираларини сезишри даражада қамайиришига имкон яратади. Оғбор орқали таъминлашнинг кенгайишига ҳиссдор жамияти базаларида материаллар захираларини кўпайишига олиб келади. Лекин бугун малк ҳўжалиги даражасида захираларни умумий мутлоқ миқдори кўпаймайди, аксинча қамайиши

мумкин. Омбор орқали таъминлашнинг яна ижобий томони шундаки, таъминлаш-ўтказиш базадаги захиралардан самарали фойдаланиш мумкин, яна қисқа вақт давомида бирданга кенг доирада истеъмолчилар эҳтиёжини қондириш мумкин, истеъмолчиларни ҳар томонлама равишда таъминлаш имкониятини яратди.

Таъминлаш усулини белгилашдан олдин зарур бўлган техник ва иқтисодий кўрсаткичларни ҳисоблаб чиқиш, таъминлашнинг 2 усулининг ижобий ва салбий томонларини эътиборга олиш керак.

Ҳаммага маълумки, ишлаб чиқариш корхоналарининг самарали иқтисодий фаолияти зарур ҳол ашё материаллар, ёқилғи, хилма-хил усуналар билан таъминланишига боғлиқ. Бу ишлар моддий-техника таъминоти тизими орқали ташкил қилинади. Манв шу тизимнинг техник ва ишлаб чиқаришга оид базаси омбор хўжалигидир. Ишлаб чиқариш корхонасининг омборлари ишлаб чиқариш тузилмасининг энг муҳим халқаларидан ҳисобланади. Омборнинг ишлаш сифати сезиларли даражада ишлаб чиқариш жараёнига таъсир қилади.

Корхоналар омборларининг асосий вазифалари:

1. керакли ёқилғи, ҳол ашё, материал, маҳсулот ва бошқа бойлик манбалари захираларини тутишни ва истеъмолчиларни узлуксиз таъминлаш.

2. моддий бойлик манбаларини сақлаш;

3. लोक органи-тушириш ишлари, омборнинг ички ишларини энг оз меҳнат ва пул ҳароқатлари билан оқилона ташкил қилиш.

4. омбор майдонларидан оқилона фойдаланиш ва омбор хўжалигининг вобоб-усуналаридан самарали фойдаланиш.

5. моддий бойлик манбаларини ишлаб чиқаришда истеъмол қилишга тайёрлаш.

6. марказлаштирилган усулда материал ва маҳсулотларни керакли жойларга (истеъмолчиларга) етказиб бериш.

7. материаллардан тежамли фойдаланишини назорат қилиш, ишлаб чиқилган чиқимлардан ва таралардан оқилона фойдаланишни ташкил қилиш.

8. ишлаб чиқариш жараёнида ишлатилмасдан қолган ортикча моддий бойлик манбалар захираларини ўз вақтида аниқлаш ва улардан фойдаланишни ташкил қилиш.

Омбор деганда, ҳар хил моддий ресурсларни қабул қилишга ва сақлашга мўлжалланган, уларни ишлаб чиқариш жараёнига тайёрлайдиган ва истеъмолчиларни узлуксиз таъминлаб турадиган қурилмалар тушунилади. Бойлик манбаларни сақловчи омборлар бир-биридан фарқланади. Ишлаб чиқариш корхоналари омборлари ушбу хоссалари бўйича тавсифланади:

- фаолият характери ёки вазифалари бўйича;

- сақланадиган ресурслар бўйича;

Бинонинг тури бўйича;

- жойлашган жойи ва фаолият доираси бўйича;

- ўтв чидамлилиқ даражаси бўйича.

Мисалан, фаолият характери бўйича омборлар:

- таъминлаш ёки моддий омборларга;

- ишлаб чиқариш ичидаги моддий омборларга бўлилади.

Сараланадиган бойлик манбалари турлари бўйича омборлар ихтисослаштирилган ёки универсал бўлиши мумкин. Биносининг тури бўйича омборлар ёпиқ, ярим ёпиқ ёки очик бўлиши мумкин. Жойлашнинг ва фаолият кўлами бўйича омборлар марказий, участкаларники ва цехларники бўлади. Утга чидамлик даражаси бўйича омбор ёнғайдиган, ёнғин кийин бўлган ва ёнадиган бўлади.

Ишлаб чиқариш корхоналарида омбор ҳўжалиги таъкил қилишнинг энг мухим масалаларидан бири — омборларнинг тўғри жойлаштирилиш. Ҳар бир корхонада омборлар ва истеъмолчи цехлар бар-бири билан технология алоқа орқали боғланади. Ҳар бир омбор ўзининг истеъмолчи цехига яқин жойлашади. Корхона ҳудудда омборларни минтақавий жойлаштириш учун куйидаги тамойилларига риоя қилиш керак:

- юклар оқим и тўғри чизигли ҳаракатда бўлиши керак;

- юкларни транспортировка қилиш қудий бўлиши керак ва шохобчалар билан қулай алоқа бўлиши керак;

- сақланаётган моддий ресурсларни теккон борича асосий цехларга яқинлаштириш;

- омборларни бошқа қуришмавлар олдига жойлаштирилиётганда ёнғиндан хавфсизлик қондаларини ҳисобга олиш керак.

Корхоналар ҳудудда омборлар жойлаштириляётганда қуйидаги қондаларга риоя қилиш керак; тайёрланган маҳсулот омборларини омиртга операциялар ва текшириш ишлари олиб бориладиган биноларга ёки цехларга яқин жойда жойлашиши керак, ишлаб чиқариш омборини аса истеъмолчи цехлар биносига ёки уларнинг яқинида бўлиши зарур. Умумий фойдаланишга мўлжалланган омборларни корхона ҳудудининг четроғида жойлаштириш мумкин.

Ёнғин мумкин бўлган бойлик манбалари ва ёқилғилар алоҳида ажратилган зонада жойлашиши керак.

Кўпинча моддий бойлик манбалари корхоналарнинг омборларига темир йўл орқали етказилади, омборлардан цехларга аса ралсез транспорт орқали етказилади. Шунинг учун омборларнинг олдега темир йўл ва автомобиллар учун йўл етиб бориши керак.

Омборлар орқали таъминлаш усулининг асосий вазифаси — моддий ресурсларнинг транзит нормаларидан камроқ истеъмол қилувчи истеъмолчи корхоналарга хизмат кўрсатиш. Айрим вақт лавомида истеъмол қиладиган моддий ресурсларнинг миқдори транзит нормаларига етмаган корхоналарнинг кўчилиги шу таъминлаш усулидан фойдаланидилар. Шундай қилиб, таъминлаш, ўтказиш таъминотлари ҳар бир иктисодий минтақадаги корхоналарнинг транзит нормаларида кам бўлган миқдорда ишлаб чиқариш воситалари билан таъминлайдиган ишлаб чиқаришга оид техник базалардир. Бу базаларда асосан ҳар хил материал ва маҳсулотлар ва маҳсулот захиралари сақланади, айрим истеъмолчилар учун аралаш ишлари олиб борилади. Таъминлаш ўтказиш ташкилотларида ташкил қилинадиган жараёнлар ишлаб чиқариш корхоналарининг омборларидаги жараёнлар

билан бир хил, шунинг учун уларнинг вазифалари ҳам асосан, бир хил (қелтирилган материал ва маҳсулотларни қабул қилиш, сақлаш, саралаш, истеъмолчиларга етказишга тайёрлаш ва хоказо).

Сақланаётган материал ва маҳсулотларнинг хусусиятларига кўра турли хил омборхоналар кўрилади. Омборлар конструкцияси бўйича оловга чидамлик даражаси бўйича ишлаб чиқариш корхоналари омборлари каби туркумланади. I-ёрик, ярим ёрик, очик ва махсус, II ёрмайдиган, ёниши қийин ва ёнадиган омборлар.

Фаолияти характери ва ҳаракат доираси бўйича таъминлаш-ўтказиш омборлари ишлаб чиқариш корхоналарининг омборларидан фарқланади. Фаолият характери бўйича таъминот базалари универсал ва ихтисослаштирилган бўлади. Ҳаракат доираси бўйича марказий ва туманлар миқёсидаги омборлар бўлади. Универсал омборларда кўп номенклатуралӣ материал ва маҳсулотлар сақланади ва аниқ ихтисодий мишгақаларнинг истеъмолчиларига етказиб бериледи. Одатда универсал базалар истеъмолчиларга яқин жойларда ташкил қилинади. Бундай базаларнинг ташкил қилиниши бир жойда кенг номенклатуралӣ материал ва маҳсулот захираларини тўплашга имкон яратади, моддий ресурсларни истеъмолчиларга яқинлаштиради, улар учун транспорт ҳаракатларини камайтиради. Ихтисослаштирилган вилоятлараро базалар фақат бегиланган материаллар турларининг захираларини сақлашга мўлжалланган. Бу базаларда сақланадиган ресурслар қуйдагилар бўлади: металл, электр асбоб-ускуналари, қимбўий материаллар ва хоказо.

Ихтисослаштирилган базаларнинг устуликлари у ерда сақланадиган моддий ресурсларнинг турига қараб энг қулай шароитлар ташкил қилиш мумкин, истеъмолчиларга марказлаштирилган равишда хизмат кўрсатиш мумкин, лекин етказиб бериледиغان ресурслар нархи туман миқёсидаги омборларникидан қимматроқ бўлади. Ихтисослаштирилган базаларда қўшимча хизмат кўрсатиш ишларини ташкил қилиш осонроқ. Масалан, ўрмон ресурсларини сакловчи омборларда материалларни ишлаб чиқаришдан истеъмол қилишгача тайёрлаш ишларни ташкил қилиш умкин. Ёғочларни керакли ўлчамда аралаш, уларни қуриштиш ва хоказо. Қурилиш материалларни сақланадиган омборларда ҳар хил қорилмалардан бетон тайёрлаш мумкин. Бу қўшимча хизматлар маҳсулот нархининг ортишга олиб келади, лекин уларни ишлаб чиқариш жараёнига тайёрлайди, истеъмолчиларнинг меҳнат ресурсларини, вақтини тежайди.

Истеъмолчиларни моддий ресурслар билан таъминлашни ташкил қилишга базалар жойлашуви катта таъсир кўрсатади. Базаларнинг тўғри жойлашуви аввало ресурсларни истеъмолчиларга етказиб бериш ҳаракатларини камайтиради, материалларга қўйиледиغان устамаларни пасайтиради, истеъмолчи корхоналарда захиралар миқдорини камайтиради ва хоказо.

Омборларни жойлаштиришга кўп омиллар таъсир қилади. Масалан, йнрик капитал ҳаракатлари талаб қиледиغان базаларни кўп миқдорда қуриш қийин, шунинг учун бундай базаларни камроқ, бир-биридан узокроқ

жойлаган ҳолда қуриш керак. Лекин бунда материалларни сақлаш ва истеъмолчиларга элтиш харажатлари кескин ортиб кетади.

Базаларни тайёрлашга кучли таъсир қилдиган оми-транспорт ишларининг ҳажмидир. Маҳсулотни ташинотчилардан базаларга, базалардан истеъмолчиларга маҳсулотни элтиб бериш транспортчиларнинг умумий ҳажми энг кам миқдорда бўлиши керак.

Истеъмолчиларнинг жойлашувига қараб, базаларнинг таъминий жойлашиш жойлари белгиланиши, ҳар бир вариант учун юк ташин ҳажми тонна/км ларда ҳисобланади. Масалан, умумий юк ташин ҳажми — $P_{ум}$ ташинотчилардан базаларга юк ташин ҳажми — $P_{баз}$ ва базалардан истеъмолчиларга юк ташин ҳажми — $P_{ист}$. Умумий юк ташин ҳажми

$$P_{ум} = P_{баз} + P_{ист}$$

Умумий юк ташин ҳажми кам чиққан вариант танлаб, шу ерда базаларни тўғри жойлаштириш мумкин. Бу усул ёрдамида фақат транспорт харажатлари нуқтаи назаридан қулай жой ташин мумкин. Шунинг учун ҳар бир муҳим оми-ни алоҳида ўрганиб чиқиб (масалан, капитал харажатлари, эксплуатация харажатларини, ва ҳ.к.), кейин бир жойни танлаб, у ерда базаларни жойлаштириш мумкин.

2. Транспорт омиборхонаси моддий оқимларини ташини қилиши

Транспорт омиборхона моддий оқимларини ташини қилиш мажмуалари комплекс механизациялаштирилган ва автоматлаштирилган турларга бўлинади. Комплекс механизациялаштирилган мажмуа таркибига қабул қилиш-фойдаланиш тизимчаси, механизациялаштирилган тартибда юкни қайта ишлаш учун машиналар ва ускуналар мажмуви билан жовон модули, юкни узатиш учун омиборхона термияли киради.

Автоматлаштирилган транспорт омиборхона моддий оқимларини ташини қилиш мажмуасига қуйидагилар киради. Кўтариш — транспорт воситалари мажмуаси ва автоматлаштирилган бошқаруving жойлаштирилган тизими билан автоматлаштирилган жовон модули; автоматлаштирилган тарда фаолият кўрсатувчи кўтариш транспорт ускуналари мажмуаси билан автоматлаштирилган жовон модули.

Автоматик омиборхона агрегат-транспорт мажмуаларига қуйидагилар киради. Ортиш-тушириш ва транспорт воситалари билан автоматик бошқарилувчи омиборхона мажмуалари автоматик бошқарилувчи омиборхона мажмуалари, омиборхона автоматлари.

Энг кўп фойдаланувчи омиборхона ускуналарига кирувчи асосий жовонлар: бир жойда турувчи, айланувчи элеваторли, контейнерли, харақатланувчи, гравитацион.

Омборхона ускуналарига кирувчи, сочилувчи, суяк ва бошқа юкларни сақлаш воситалари қуйидагиларга бўлинади: ясси ва қутичадан иборат бўлган бункерлар, ер усти идишлари, ер ости идишлари.

Омборларнинг ўлчови ва дозаларга ажратувчи ускуналар логистик тизимда техник таъминотига алоҳида гуруҳини ташкил қилади. Ҳозирги заҳтда тарозилар қуйидаги гуруҳларга бўлинади: платформалар учун, автомобиллар учун, вагонлар учун, юк кранлари учун, конвейрлар учун.

Барча кўтариш-транспорт воситалари вазифаларини бажаришга мувофиқ беш гуруҳга бўлиниши мумкин: юк кранлари, кўтаргичлар, транспорт воситалари, юкни ушлаб турувчи мосламалар, трансмануляторлар.

Юк кранларга кўприкли, эчкисмон, ўзворар, порт, миноралилар ва қопсолли кранлар қиради.

Кўприкли кранлар бир балкали тираб туриладиган, бир балкали осма, икки балкали умумий, икки балкали махсус бўлиши мумкин, эчкисмон кранлар эса каналли ва каналсиз бўлиши мумкин. Кўприкли ва эчкисмон кранлар енгил ўртача оғир режими, бир илгакли ва икки илгаклиларга бўлинади.

Ўзи юрар кранлар автомобил, темир йўл ва сиқилган ҳаво билан юрайдиганларга бўлинади.

Қопсолли кранлар айланувчи ва ҳаракат қилувчига бўлиш мумкин. Трансмануляторлар пол устидаги, таянчли ва осма транспорт ва осма механизмларга бўлинади. Бундан ташқари пол устидаги трансмануляторлар гуруҳига қуйидагилар қиради: портлашдан ҳимояланган электр ортгичлар, оддий қилиб бажарилган электр ортгичлар, электр штабеллар.

Транспорт воситалари ўз ичига транспорт-таксимот восита пол устидаги воситаларни олади. Транспорт –таксимот воситаларига контейнерлар ва таксимот воситалари қиради. Конструктив белгиларга мувофиқ конвейерлар қуйидагиларга ажраладилар: бурама, лентасимон, гординсимон, эчкисмон, осма, маҳсумланган, гилдиракли, пластик.

Юкни ушлаб турувчи мосламалар кўтариш транспорт воситаларининг алоҳида тури сифатида уларнинг вазифаси ва турига мувофиқ қуйидагиларни ўз ичига олади: донали юкларни кўтариш учун, сочиладиган юклар учун, узун металл прокати учун, контейнерлар учун, қурилиш ва ёғоч юклари учун, кўп навли маҳсулотлар учун. Мавжуд туркумлашга мувофиқ, логистик тизим техник таъминланилиши воситаларнинг кўп сонли гуруҳлари ёрдамчи, кўпинча омборхона ва кўтариш – транспорт ускуналари юқори омборхона ва кўтариш-транспорт ускуналари юқори даражада фаолият кўрсатадиган ускуналардан ташкил толади.

3. Турли хил корхоналарни моддий бойлик манбалари билан таъминлаш стратегияси

Турли хил корхоналарни моддий бойлик манбалари билан таъминлаш стратегияси моддий бойлик манбаларини тақсимлаш. Ушбу жараённи техник, технологик, ташкилий, таъминлаш ва маҳсулотлар муаммолари жараёнини ташкил қилувчи элементлар уч йўналишга аниқ тақсимланган.

1. Бозор тадқиқоти, истеъмолчилар заҳираларини аниқлаш, рақиблар тақлифлари ва истеъмолчилар талабларини ўрганиш ва бозор иқтисодийтини бошқаришнинг бошқа услубларидан фойдаланиш асосида сотиш бозори, уларни қўлга киритиш, кенгайтириш, сақлаб қолиш асосида амалга ошириладиган рақобат курси;

2. Маҳсулотларни сотиш бозорларини аниқлаш ва моддий бойлик манбалари муомаласи жараёнининг барча босқичларида уларнинг барча жиқмоний ҳаракатлари бўйича ҳамма операциялар аниқ ва мукаммал ўйлаб чиқилган, режалаштирилган ва ташкил этилган ишлаб чиқариш жараёنларини амалга ошириш мўлжалланган истеъмолчилар буюртмалари бўйича ташкил қилинган;

3. Маҳсулотлар муаммоси ва ишлаб чиқаришнинг барча босқичларида товар ҳаракатини тартибга солиш.

Турли хил корхоналарни моддий бойлик манбалари билан таъминлаш стратегияси моддий-техника таъминотини ташкил қилиш жараёнида логистика таъминотларини танлаш ҳам аниқ ва материалларни етказиб бериш масалаларини кўриб чиқади.

Моддий бойлик манбаларини етказиб бериш уч асосий вариантда бўлиши мумкин: шахсий ишлаб чиқариш ҳисобига, мажбур таъминотчилар ҳисобига, янги таъминотчиларни жалб қилиш ҳисобига.

Бозор иқтисодийтини ривожланиши шароитида ривожланиш ва асосан кичиклари ҳисобига янги таъминотларни жалб қилиш аъёнаси қўлатилади, бу материалларнинг катта бўлмаган бир түзини олиш вақтинини беради. Ишлаб чиқаришнинг мохлашувчанлигини таъминлайди ва керак бўлган ҳолда бозор талабларига мувофиқ янги маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ўтишни тезлатишга имкон беради. Шунинг билан бу босқичда логистиканинг мақсади асосий ишлаб чиқаришни белгиланган вақт тартибиди, эи кам харажатлар билан керакли моддий бойлик манбалари билан таъминлашни режалаштириш, тартибга солиш ва назорат қилишдан иборат.

Айниқса, заҳираларни бошқаришда логистиканинг аҳамияти катта. Заҳиралар транспорт, ишлаб чиқариш ва сотиш ўртасидаги буфер вазифасини бажаради. Ҳозирги шароитда заҳиралар миқдори тез ўзгараётган талаб ва корхона ишининг бир маромдалигини таъминлаш учун мувофиқ бўлиши керак.

Логистик тизимларда заҳираларни сақлаш билан боғлиқ муомала вақти ва ҳаракатларини қисқартиришга алоҳиди эътибор берилади, булар логистик ҳаракатларнинг асосий қисмини ташкил қилади. Шу сабабли омборхона ҳўжалигини ташкил қилиш, ортиси-тушириш воситаларини халталарга жойлаштириш воситаларини қўллаш ва сақлаш логистик тизимнинг муҳим соҳаси ҳисобланади. Хорижда Конбан, ОПТ, МРП, МРП-2 номини ошган,

логистикага асосланган «аниқ муддатда» етказиб бериш тизими таъминотини таъмин қилишнинг кенг ёйилган тизимидир. Конбан тизими Япония коховаларида кенг қўлланилади.

Конбан тизимидан фойдаланувчи Япон фирмалари моддий бойлик манбаларини фақат ишончли таъминотчилардан харид қилишга ҳаракат қиладилар ва уларни ўз талабларига қарам қилиб қўядилар.

АҚШда ривожланган ОПТ (ишлаб чиқариш технологиясини мувофиқлаштириш) тизими киради, тизимнинг асосий тамойили ишлаб чиқаришда «тор» жойлари ёки камёб ресурсларни аниқлаш. Мисол учун, хом ашё ва материаллар, машиналар, ускуналар, технологик жараёнлар ва ходимларнинг айрим турлари камёб бойлик манбаларидан бўлиши мумкин. Ишлаб чиқариш тизимининг ривожланиш сурати камёб ресурслардан самарали фойдаланишга боғлиқ. ОПТ тизимда ишлаб чиқаришнинг бир кунга, ҳафтага ва ҳ.к. жадвалини шакллантириш амалга оширилади, истеъмолчилар томонидан бузориан маҳсулотларни ортиб жўнатишнинг назорати муқобил ресурсларни кидириб топиш, керакли материаллар бўлмаганда уларни тўлиқ ҳолда алмаштириш бўйича тавсиялар бериш масалалари ҳал қилинади.

Энг маъқул жадвални шакллантиришда қуйидагилар ҳисобга олинади: ишлаб чиқаришнинг бойлик манбаларга бўлган эҳтиёжини қондириш даражаси; бойлик манбалардан фойдаланиш самаралорлиги; тугалланмаган ишлаб чиқаришга жалб қилинган воситалар; жадвалнинг эҳчиллиги, яъни ускуналарни авария тўғрисида тўхтаб қолганда ва моддий бойлик манбалар тўлиқ етказиб берилмаганда унга амалга ошириш имконияти.

4. Логистика омборхона иши баъзи бир кўрсаткичларининг ҳисоб-китоби

Логистика тизимда омборхона ишининг баъзи бир кўрсаткичлари қуйидагилар:

1. Бир хил ўлчамлар ва конструкцияли жойлаштириладиган бирликларни алоҳида омборхона бўлимларига жойлаштириш керак.

2. Омборхона бўлими узунлиги доирасида жойлаштириладиган бирликлар таркибий қисмларининг қатъий белгиланган миқдори ўрнатилди.

3. Агар товарлар бевосита бир-бирлари устига жойлаштириладиган бўлса, уларнинг миқдори олдиндан аниқланиши ва белгиланган миқдордан ортиб кетмаслиги керак.

Сармоялар киритишга харажатларни омборга жойлаштириш технологияларини таққослашда баҳолаш кўрсаткичлари сифатида юксалиши мумкин:

- ускунанинг техник имкониятлари ва унга эҳтиёж;
- омборхона объектидан фойдаланиш харажатлари;
- омборхона ходимларига эҳтиёж;
- омборхона сизимининг катталиги;
- омборхона майдонларига эҳтиёж.

Сармоя киритишга харажатлар омборхона ҳўжалиги ривожланиши қуйидаги формула бўйича келякда омборхона қуввати (сизими) бирлигича

солиштирма сармоялар киритиш метёёларини белгилаш асосида амалга оширилади:

$$K = E[(Y_{\text{йир}} - C_y \cdot K_{\text{а.т}} + C_y \cdot K_{y,c}]$$

Бу ерда:

E - омборхона объектлари сизимининг ўсиши, т;

$Y_{\text{йир}}$ - солиштирма сармоя киритишнинг йириклаштирилган метёёри, т;

C_y - ускуналар учун солиштирма сармоялар киритишнинг йириклаштирилган метёёри, сўм/сизим т.

$K_{y,c}$ - худудларда ускуналар нархи ортинчи коэффициенти.

$K_{\text{а.т}}$ - қуйидаги формула бўйича белгиланган қурилиш нархи ортининг йиғма коэффициенти.

$$K_{\text{а.т}} = K_{\text{худ}} \cdot K_{\text{а.т}} \cdot K_{\text{з.иш}}$$

Бу ерда:

$K_{\text{худ}}$ - қурилиш-монтаж ишлари нархининг ошишини ҳисобга олувчи худудий коэффициент.

$K_{\text{а.т}}$ - иклимий минтақалар бўйича қурилиш-монтаж ишларининг нарх ошишини ҳисобга олувчи коэффициент.

$K_{\text{з.иш}}$ - зивзилавий ишлар бўйича қурилиш-монтаж ишларининг нарх ошишини ҳисобга олувчи коэффициент.

Ушбу турдаги ускунага ($\sum^N$) эҳтиёжининг пул миқдори қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$\sum^N \frac{Q_c}{P_m} K_{\text{ю.т}} \cdot K_{\text{доп}}$$

Бу ерда $Q_{\text{скп}}$ - ушбу турдаги механизмлар билан қайта ишлангани керак бўлган юк муомаласининг бир қисми, т;

P_m - фойдаланиш унумдорлиги (бир машина, механизмнинг ишлаб чиқариш қуввати) т/с. (суб. м/с);

$K_{\text{ю.т}}$ - юк келиб тушиши (юкларни ортин) нотехнологиянинг коэффициенти;

$K_{\text{доп}}$ - машиналар, механизмларнинг бир қисмининг татбиқлашда, зарядқалашда, ижарада эканлиги ҳисобида уларга эҳтиёж ортинининг коэффициенти.

Ушбу турдаги машиналар, механизмлар ва қурилмаларга эҳтиёж миқдори ушбу формуладан келиб чиққан ҳолда аниқланади:

$$N_{\text{ум}} =$$

Бу ерда:

$\sum^N P_m$ - омбор бўйича қўриб чиқилаётган ҳар хил турдаги машиналар, механизмлар ва қурилмаларнинг юк қўтариш қобилияти миқдори;

P-ушбу турдаги ускуналарнинг $\sum P_p$ даги улуши.

P_{up} - ушбу турдаги ускунанинг ўртача юк кўтариш қобилияти, т%

Меҳнат унумдорлиги ва уни оширишга йўналтирилган тадбирларни ҳисобга олган ҳолда белгиланади:

- янги техникани қўллаш;

- ишлаб турган ускуналарни замонавийлаштириш;

механизациялаштириш ва автоматлаштириш; транспорт-омборхона ишларини

омборхона ва логистик жараёнларни бошқариш жараёнини автоматлаштириш.

Бағоловчи омиллар сони қисқартирилиши мумкин, ammo баҳоловчи омиллар сонидан ҳеч қим сармоя киритишга қилнган харажатларни чиқариб ташлаши мумкин эмас.

Бизнинг фикримизча, логистик тизимда маҳсулотларни оморга жойлаштириш ва оморда қайта ишлаш самарали фойда кўрсатиши бир қатор муаммоларни ҳал қилиш билан боғлиқ. Буларга қуйидагилар киради:

- логистик тизим ишини стратегик режалаштиришда талаб ва ишлаб чиқаришни башорат қилиш;

- транспортни тақсимлаш ва истеъмолчиларга хизмат кўрсатиш жараёнини мувофиқлаштириш муаммоларини ҳал қилиш, яъни хизмат кўрсатиш жойларида оморхона тизими тармоқларини яратиш, тақсимловчи оморхона марказлари ва истеъмолчилар оморлари ўртасида вазифаларни энг мувофиқ тақсимлаш, истеъмолчиларни гуруҳлаш асосида савдо мишқакаларини бир турга келтириш, уларни ишлаб чиқариш жойларига энг мос қилиб бириктириш;

- истеъмолчиларга транспортдан фойдаланишга хизмат кўрсатишнинг иқтисодий мақсадга мувофиқ қўллари ва даражаларини аниқлаш;

- логистик тизим моделларини куриш ва унинг фаолият кўрсатиши барқарорлиги шартларини ишлаб чиқиш;

- логистик тизимнинг ишончли таъминотини яратиш;

- логистик тизимда истеъмолчиларга юқори самарали сервис хизмати кўрсатиш режасини ишлаб чиқиш.

Тикрорлаш учун саволлар

1. Оморлар, уларнинг таърифи ва турлари.
2. Оморхона операцияларининг қисқача таърифи.
3. Материалларни сақлашдаги жиҳозлар туркумлианиши.
4. Юқини кўтариш ва тушириш транспортлари туркумлианиши.

8-МАВЗУ. ЛОГИСТИК АХБОРОТ ТИЗИМЛАРИ

1. Ахборотлар ёрдамида логистик тизимни харажатга келтириш.
2. Тесқари алоқага эга ахборот тизимини бошқариш.
3. Логистик ахборот тизимларининг турлари.
4. Логистик ахборот тизимлари курилишининг тамойиллари.

1. Ахборотлар ёрдамида логистик тизимни ҳаракатга келтириш

Логистик тизим асосида ахборот — техник базасининг ташкил этилиши, бошқаришда зарур бўлган стратегик ва тактик вазифаларни ҳал этишда, ахборотларни йиғиш ва уларни ажратиб олиш асосий рол ўйнайди. Ахборотларнинг ҳаракати ва унинг сифатли ажратилиши қабул қилинадиган қарорларнинг натижасига катта таъсир кўрсатади.

Бу шу нарса билан боғлиқки, ажратиб олинган ахборотлар ҳувидагиларни ўз ичига олади: ўрганилаётган ошқа ёки предметнинг материал ёки пул оқимлари билан бошқарилишига эмас, балки ўша рақиб корхонанинг кучи ва буш тамойилларини баҳолаш, ҳамда у ёки бу масала тамойилларининг ечими ва йўқолиш таваққулига. Бундай таҳлил шу соҳа килиб, гап фақат ахборотлар сонига эмас, балки стратегик ва тактик қарорларни ишлаб чиқишда зарур бўлган, биринчи навбатда ахборотлар сифатида ва уларни тўғри ажратиб олишдадир.

Логистик тизимнинг тузилиши амалиётда шунини кўрсатадики, ахборотларни тўғри ажрата билишда, уларни таҳлил қилиб, корхонанинг кучи ва кучсиз томонларини ўрганиб, ахборотларни йиғиш ва таъбилаш, асосий кўрсаткичларга эътибор бериш зарурдир. Бундай таҳлил шу соҳа бўйича пухта, қизиқувчи мутахассислар билан ўтказилиши лозим.

Бу соҳада маълум бўлган йўналишлардан бири, яъни илтимос турухли ташкил этиш бўйича шу ахборотлардан фойдаланувчи мутахассисларни жалб этишдир. Рақобат ҳозирги замонда ҳўжалик юригишнинг асосий шартиларидан биридир. Шунинг учун рақибларни тўғри баҳолаш маълум миқдорда шу корхонани бошқаришдаги камчиликларни ҳам баҳолашдир.

Материал ва пул оқимларини бошқаришда тез қарор қабул қилиш учун статистик ахборотлар, масалан солиқлар, илчиларга қўшимча иш таҳли ва ҳоказалар катта рол ўйнайди. Бу каби ахборотлар корхона ишида материал оқимларини бошқаришни уларга маълум тузилишлар қиритишининг имконини беради.

Ахборотларни маълум тузилмага солиш ахборотларнинг бир қўриғини ҳисобланади.

I. Маркетинг бўйича ахборот: маҳсулот сотиш таҳлили; маҳсулот сотиш башорати; бозорни ўрганиш.

II. Таксимлянинг бўйича ахборот: ҳисоб варақалари; исем-сониликлар тўлови; транспорт пакладнойлари; маҳсулотга буюртмалар.

III. Лойиҳа ахбороти: ишлаб чиқариладиган маҳсулотни лойиҳалаш билан боғлиқ бўлган логистик хизматларни оқлашчилар; асбоб-ускуналар бўйича қиммалар; операцион карталар.

IV. Жамғармалар билан бошқариш: жамғармалар ҳисоби; материалларни бошқариш.

V. Молиявий ахборот: дебиторлар бўйича ҳисоб-китоб молиявий бошқариш.

VI. Ишлаб чиқариш бўлими: ишлаб чиқариш жараёнининг тўлов ҳисобини баҳолаш; ишлаб чиқариш ресурслари бўйича ҳисобот; ишлаб чиқаришган маҳсулот бўйича ҳисобот; умумий вақт ишида маҳсулот ишлаб

чиқариш жадвали; ишлаб чиқаришга буюртма; маҳсулот жўнатиш бўйича талабнома; товар-материал қийматларини ҳисоблаш.

VII. Таъминот: тўлов рақамлари бўйича ҳисоб; сотиб олиш бўйича буюртмалар.

VIII. Логистик хизмат: логистик хизматлар бўйича накладнойларни ўрганиб чиқиш; транспортни бошқариш.

Логистик ахборотлар тизими сифатининг ошиши, маҳсулот ҳамлаб қўйилганлиги, транспортировкаси, оморга жойлаш, пул оқимларини таъминлаш масалаларини самарали ҳал этишда хизмат қилади. Ахборот оқимларини йиғин катта фойда беради, лекин булар харажатсиз бўлмади.

2. Тескари алоқага эга ахборот тизимини бошқариш

Тескари алоқага эга ахборот тизими тушунчаси асосий тузилмани тузишда, логистик тизимни бошқаришдаги жараёнларнинг турли томонларини интеграциялашда асос бўлиб хизмат қилади. Тескари алоқага эга ахборот апроф-мухт им конияти яратилган, маълум тўғри қарорлар қабул қилиниб, улар шу мухитни яхшилашга таъсир кўрсатган жойда мавжуд бўлади.

Маркетинг бўйича ахборот   Тақсимлаш   бўйича ахборот

Тадбиркорлик бўйича интеграцион оқим ахбороти: ҳисобда хатолар сони камаяди; қозғобозлик иши камаяди; аввал яратилган ахборот блоклари келиштирилади.

ЭХМ базасида логистик ахборот тизимларини кўриш мобайнида, бир қанча тамойилларга риоя қилинади:

Аппарат ва ахборот модулларини ишлатиш тамойили. Аппарат модули асосида радиоаппаратуралар бош вазифасини мустақил бажарилган буюм сифатида тушунилади. Дастур ва аппарат модуллари тамойилларига риоя қилиш шунини тақозо этади;

- бошқарувнинг турли даражаларидаги, ҳисоблаш техникаси ва дастурлар билан таъминлаш.

- логистика ахборот тизимлари вазифаси фойдасини кўтариш.

- улар нархини тушириш.

- уларни териш жамоаларини тезлатиш.

2. шароитдан келиб чиққан ҳолда босқичма-босқич тизимини яратиш тамойили.

Бошқа автоматлаштирилган бошқариш тизимлари каби ЭХМ базасида қурилган логистика ахборот тизимлари, доимий ривожланишдаги тизимдир. Бу шунини билдирадики, лойиҳалаштириладиган вақтда доимий автоматлаштирилган объектларнинг ўсишини олдиндан кўриш, ахборот тизимлари орқали тарқатиладиган вазифалар ва ечилмаган масалалар сонини кенгайтириш. Лекин шунини назарда тутиш керакки, биринчи ўринчи масалаларни танлаш логистик ахборот тизимларининг ривожланишига ва уни фойдали ишлатишга катта таъсир кўрсади.

3. Тўғри келган жойини жуфтлаш.

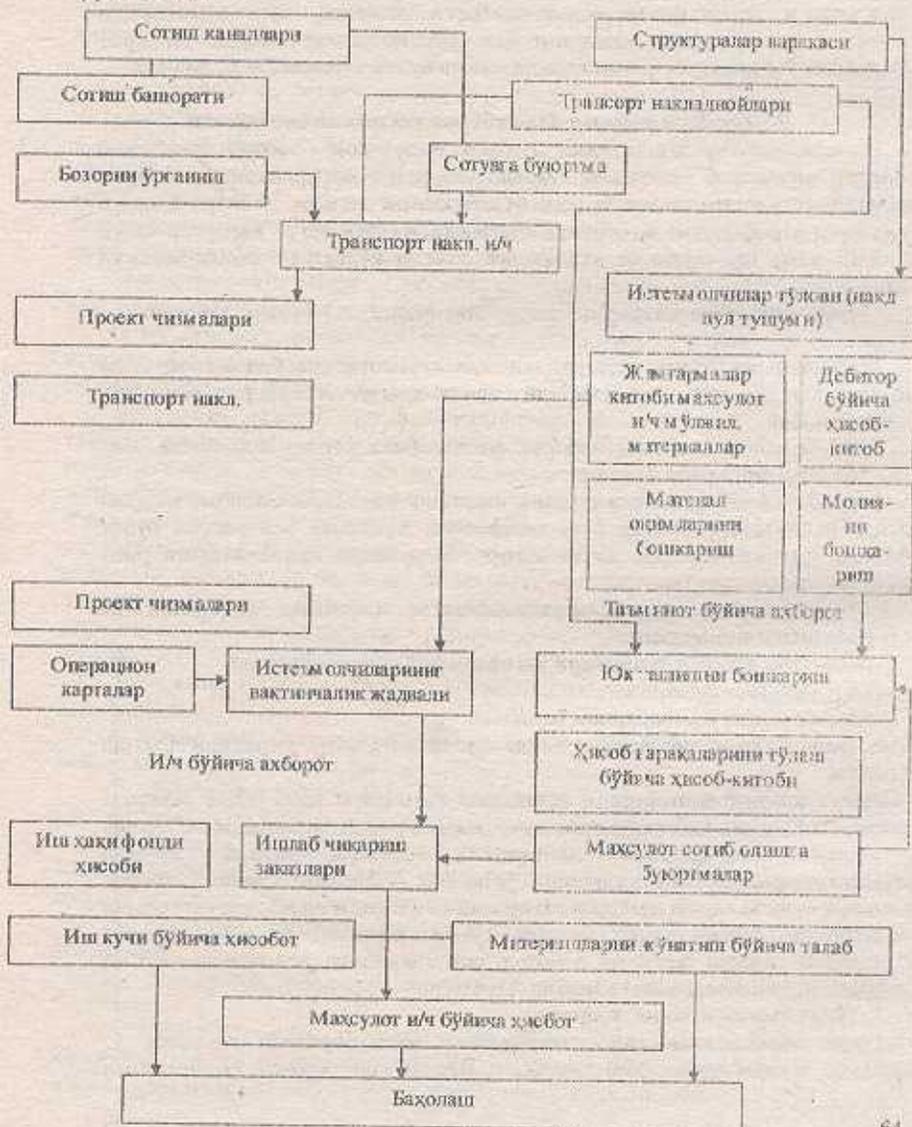
Тўғри келиш жойларида, материаллар ва ахборотлар тўплами, ўз вазифаси чегарасидан ўтиб кетади. Шу тўғри келиш жойларидан

ўзгарувчанлик билан ўтиб кетиш логистиканинг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.

4. Ҳзгарувчан тизим тамойили.

5. Тизимнинг қўлловчиларга қулайлиги тамойили «Инсон ва машина».

18-чиқма. Тескари алоқага эга ахборот тизимини бошқариш тартиби кўрсатилган.

3. Логистик ахборот тизимларининг турлари

Логистика ахборот тизимлари уч гуруҳга бўлинади: режали; диспозицион; тезкор (вазифа ўтайдиган).

Ҳар хил гуруҳларга кирадиган логистика ахборот тизимлари ўз вазифавий ва таъминлайдиган тизимлари билан ажралиб туради. Вазифавий тизимлари эса счиладигани билан ажралиб туради. Таъминловчи ахборот тизимлари ўзининг техникавий, ахборот ва математик таъминлаш элементлари билан ажралиб туриши мумкин. Биз алоҳида бир ахборот тизимларига тўхталиб ўтамиз.

Режали ахборот тизимлари. Бу тизимлар маъмурий бошқариш даражасида яратилган ва стратегик характерли узок муддатли ечимларни қабул қилиш учун хизмат қиладди. Ечилиладиган масалалар ичида қуйидагилар бўлиши мумкин:

- логистик гуруҳлар заъкирини яратиш ва кенгайтириш;
- доимий-шартли ёки кам ўзгарувчан беришмалар.

Қуйида бир неча мисоллар келтирамиз:

Термостат ҳарорат бўйича ахборот олади ва печнинг ёкилиши бўйича қарор қабул қилади, ҳарорат кўтарилса, печь ўчирилади.

Истеъмолчиларга хизмат кўрсатиш бўйича қарорлар омбордаги жамғармалар ҳақи ва маҳсулотга буюртмалар билан боғлиқ бўлади.

Тесқари алоқага эга ахборот тизими тавсифга эга:

- тузилма;
- кечикиши;
- тизимнинг кучайиши.

Тузилма тизимида маълум қисмларнинг ўзаро боғлиқлигини кўрсатади.

Кечикиш ахборотларни қабул қилишда мавжуд бўлади.

Ахборот тизимининг кечикиб қабул қилиниши 19-чизмада кўрсатишган.

19-чизма. Ахборот тизимининг кечикиб қабул қилиниши

4. Логистикада ахборот тизимлари курилши тамойиллари

Тизимлар тамойилларига кўра, ҳар қандай тизим аввало ташқи омиллар билан изланиши, сўнгра ички тизимда изланиши шарт. Бу тамойил тизимнинг босқичма-босқич яратилиши тамойилидир. Логистика ахборот тизимларини лойиҳалаштириш вақтида бу тамойилга риоя қилиш шарт.

Логистика жараёнига келиш тизими томони уч даражага бўлинади:

Биринчи даража. Логистика операция бажариладиган материаллар тўпламининг янги ўрни ҳаракатланади, ёки дўширилади, қадоланади ва ҳ.к. юк бирлиги, қисм ёки бошқа бир материаллар тўплamlари элементи.

Иккинчи даража. Иш жойларини аниқлаш ва юкларни транспортлаш жараёни, ўтказилаётган жойи-худоуд, цех, омбор.

Учинчи даража. Бу транспортга жойлаш, бутун бир ҳаракат тизими ва бутун бир катор ҳодисалар замиридир. Шу даражада бошланғичдан олдин сотувчи ҳам ашёни тушириш пайғи деса бўлади, шу тўғрисида ақоматли эса тайёр маҳсулотларни истеъмолчиларга етказиб бериш бўлади.

Режали ахборот тизимларида логистик тизимга умумий материаллар тўплами билан боғлайдиган масалаларни ҳал этади.

Шу билан бирга «сотув - ишлаб чиқариш - тарқатиш» режали замири бажарилади. Бу ишлаб чиқаришнинг фойдали тизимини ташкил қилишга ёрдам беради. Шу билан бирга режали тизимлари логистик тизимлар ташқи омил билан боғлангандай бўлади.

Диспозитив ва бажариш тизимлари белгиланган режаларни қисмларга бўлади ва уларни ишлаб чиқаришнинг алоҳида ҳудудларда бажарилишини татамнинлайди.

Ҳар хил гуруҳларга тегишли бўлган логистик ахборот тизимларининг концепциялари асосида улар яққа ахборот тизимларининг концепциялари асосида улар яққа ахборот тизимига жамланади. Улар вертикал ва горизонтал интеграцияларга ажратилади.

Вертикал интеграция режали, диспозитив ва бошқариш тизимлари ўртасидаги алоҳида ҳисобланади.

Горизонтал интеграция эса ахборот тўплamlари орқали диспозитив ва бажариш тизимларидаги алоҳида масалалар комплекс орасидаги омил ҳисобланади.

Интеграциялаштирилган ахборот тизимларининг барча ютуғи куйидагиларда акс этади:

- ахборот алмашуви тезлиги ошади;
- ишлаб чиқаришнинг режалаштириш;
- захираларни умумий бошқариш;
- захираларни бошқариш ва бошқа масалалар.

Диспозитив ахборот тизимлари. Бу тизимлар омборни ёки цехни бошқариш даражасида яратилади. Бу ерда қуйидаги масалалар бажарилиши мумкин.

- захираларни қисман бошқариш (омбор жойларида)
- завод ёки омбор транспортини идитиш;

- юкларни танлаш ва уларни жойлаштириш, жўнатилаётган юклар ҳисоби ва бошқа масалалар бажариш ахборот тизимлари. Тезкор ёки маъмурий бошқариш даражасида яратилади. Ахборотларга тизимларда ишлов бериш, ЭХМ га келиб тушиш тезлиги амалга оширилади. Бу иш жадвали ҳозирги вақтдаги юкларнинг ҳаракати ҳақида ахборот олиш ва уларга нисбатан маъмурий ва бошқариш таъсири кўрсатилади. Бу тизимлар билан ҳар хил масалалар бажаралиши мумкин: ишлаб чиқаришга тезкор хизмат кўрсатиш, биналар, материаллар тўшамини бошқариш ва х.к.

Кўп даражали автоматлаштирилган тизимлар материаллар тўшамларининг бошқарилишини барпо этиш, дастур билан таъминлашни ишлаб чиқиш учун сарф қилиш билан боғлиқ. Бу бир томондан, тизимнинг кўп вазифалилигини таъминайди, бошқа томондан эса унинг интеграция даражасини кўтарди.

Ҳозирги пайда етарли даражада яхшиланган дастурлаш пакетлари яратилмоқда. Биргина улар ҳамма ахборот тизимларида ишлатишга олмайдди. Бу интеграциялар тўшамини бошқариш масалалари ечимни бошқариш даражаси андозаларига боғлиқ:

- масалаларни ечиш юқори даражадаги андозаларини режалаштириш ахборот тизимлар баландроқ бўлади. Шу ерда қисмларнинг таъминлашга кўниккиш учун кийинчиликсиз бошқаришга ёрдам беради. Ахборот тизимларида уларни андоза пакетларини кўниктириш куйидаги ишар, бу айрим бир сабабларининг келиб чиқиши билан боғлиқ.

Масалан:

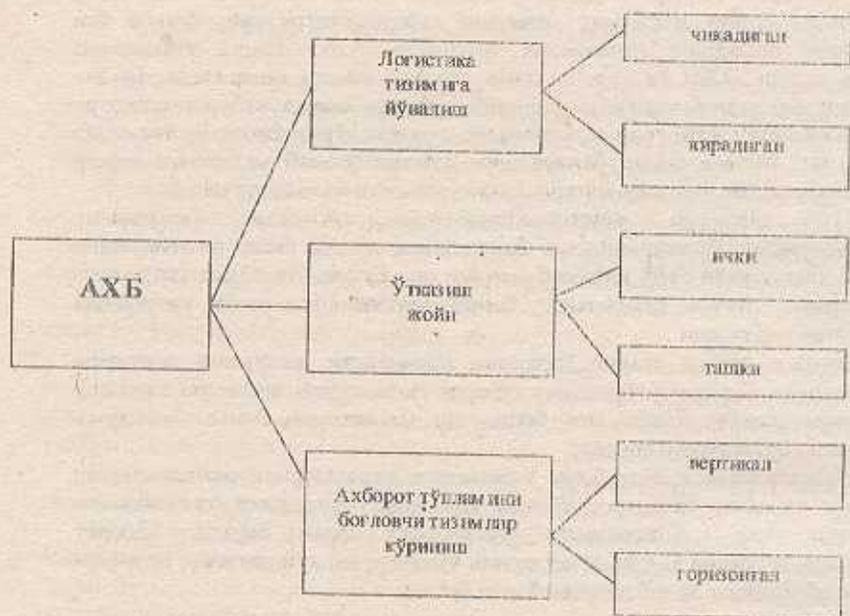
- ишлаб чиқариш жараёнининг олдиндан ўзлаштириб келиниши ва андозалар ўзгаришларига кийинчилик билан келади;

- маъмумотлар қайта ишлаш тизими, ҳамма қўлловчиларда бир хил эмас, дастурларни таъминлаш ишлатилади.

Логистикада қўлланиладиган ахборот тизими турлари 20-чизмада, логистикадаги ахборотлар тўшамининг турлари эса 21-чизмада келтирилган.

20-чизма. Логистикада қўлланиладиган тизимлар тури.

21-чизма. Логистикада ахборотлар тўшамининг турлари.

Тизимнинг кучайиши бутун ахборот тизими ичида бўлиб, асосан логистик тизимда маълум қилишда кўрилади.

Тайқордиш учун саволлар

1. Логистикада ахборот тизимлар.
2. Логистик ахборот тизимларининг турлари.
3. Логистик ахборот тизимларининг кўриш тамойиллари.
4. Логистик ахборот технологиялари.
5. Қайси ахборот логистик ахбороти билан тизим иланиди?

Хулоса

"Логистика" фаннинг асосий вазифалари: транспортни бошқариш, оғбор хўжалиги, захиралар, ходимлар, ахборот тизимини ташкил этиш, тижорат фаолиятини ва кўнгини бошқа соҳаларни бошқарувини ўз ичига олади. Фан сифатида "Логистика" куйидаги вазифаларни ўз олдига қўяди ва бажаради:

- талабаларнинг истикболни аниқлаш ва шу асосда захираларни режалаштириш;

- зарур бўлган ишлаб чиқариш кувватини ва транспорт воситаларини аниқлаш;

- моддий оқимларни оқилона бошқариш асосида тайёр махсулотлар тақсимотининг илмий тамойилларини ишлаб чиқиш;

- ишлаб чиқариш пунктлари ва истеъмолчиларнинг жойларида қайта юклаш ҳамда транспорт оғборларида жараёнларни бошқаришнинг илмий асосларини ишлаб чиқиш;

- логистик тизимнинг турли шаклдаги математик вариантларини тузиш;

- бирликлдаги режалаштириш, таъминот, ишлаб чиқариш, оғборларга жойлаштириш, тарқатиш ва тайёр махсулотларни жўнатиш, шунингдек бошқа бир қатор масалалар юзасидан услубларни ишлаб чиқиш.

Самб ўтилган ҳар бир вазифалар тегишли соҳалар бўйича дарсликларда ёритилган бўлиб, чуқур ўрганилган ва баён этилган. Логистик йўналишнинг ўзига хос янгилиги - бу ўзаро узвий боғланидир.

Бугунги кунда Логистика - борган сари кенгрок аҳамият касб эта бошлаган фаолият соҳасидир. Шунинг учун давлат ва хусусий бўлимлар логистика соҳасига бўлган кизиқишлари ортиб бормоқда.

Ҳозирги вақтда логистикага хусусий ва давлат бўлимида ҳам эҳтиёж сезилмоқда.

Логистика тижорат тизимининг тамойиллари ва концепцияси материалларни бошқариш ва тақсимлаш билан боғлиқ. Америкалик олимларнинг ҳисобларишича, логистика кичка муддатда режалаштиришнинг тузилиши, уларнинг тadbirkorлик вазифаларини ҳам хал эта олишидир. Логистика соҳасида бошқарув вазифалари нафақат моддий оқимларни бошқаришга, балки ўз доирасида тақсимлашни башорат қилиш бўйича кундалик фаолиятни амалга ошира оладиган вазифалар ва стратегияларни ишлаб чиқиш механизмини таъминлашга ҳам қаратилган. Логистика икки: бошқарув ва техниклик нуқтаи назаридан кўриб чиқилади. Таъминотни бошқариш, моддий оқимнинг ҳаракатланиши ва сотишни таъминлаш ташкилий бошқарувига тегишлидир. Транспортда ташин технологияларини такомиллаштириш, оғборхона хўжалиги ахборотли ташкилот, режалаштириш, назорат ҳамда бу хизматлардан ҳар бирининг самарали фаолият юритишига ҳаражатларини камайтириш ҳисобланади. Мувофиқлаштириш эса техниклик йўналишларга тегишли.

Логистика халқаро атама мақомига эга бўлиб қолган, шунинг учун ҳам логистика фаён иктисодий соҳаси учун зарур тарқабий қисмдир.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ

I - вариант

1. Фаннинг предмети ва асосий тушунчалари (логистиканинг қисқача тарихи, логистика тушунчасининг мазмуни, логистикадан фойдаланишнинг иктисодий самараси, логистиканинг ривожланиш босқичлари, муомила соҳасида моддий воситалар оқими ики логистик кулайлистарга келтириш).

2. Моддий техника таъминотида логистиканинг роли (моддий воситалар оқими тушунчаси, моддий воситалар оқимининг турлари, логистик канал, логистик заҳир, логистика тизимининг тамойиллари, логистикада моддий техника таъминоти).

3. Таксимот логистикасининг вазифалари (таксимот логистикаси ҳақида тушунча, вазифалари, логистик аяхобчалар ва беллавишлар, таксимот тизими, таксимот тизимини барпо этиш учун қарорга келиш).

4. Логистикада ахборот тизимининг турлари (ахборот тушунчаси, логистикада ахборотнинг қўлланилиши, логистикадаги ахборот тизимлари, логистикада ахборот оқимлари, логистикада ахборот тизимлари).

II - вариант

1. Логистиканинг асосий вазифалари (моддий оқимларни бошқаришда логистик ёндашувнинг ўзига хос хусусияти, мажмуат муомаласи жараёнини ташкил қилувчи элементлар).

2. Логистика тизимлари (тизим заҳида тушунча, логистика тизими ҳақида тушунча, логистик тизимларнинг турлари, логистик тизимларда товар харакатини бошқариш).

3. Транспорт логистикаси (транспорт логистикасининг моҳияти ва вазифалари, транспорт воситаларининг турларини танлаш, транспорт харакатининг йўналишини тузиш, транспорт таърифлари ва уларни қўллаш қондалари).

4. Логистикада омборлар (ом бор тушунчаси, омборларнинг таърифи ва турлари, омборларнинг вазифалари, омбор операцияларининг қисқача таърифи, ом бор жараёнларига бўладиган талабалар).

III - вариант

1. Логистикадаги заҳиралар (заҳира тушунчаси, моддий заҳираларни барпо этишнинг зарурати, моддий воситалар заҳираларининг турлари, заҳиралар миқдорини аниқлаш, заҳираларни мезърлаш).

2. Логистик тизимда омборлар (логистик тизимда омборларнинг ўрни, логистик тизимлар омборларини техник таъминлашнинг таъсифи, омборхона ускуналари харакативчаси, автоматлаштирилган омборхона, ом борга жойлаштиришнинг энг қулай технотитивсининг мезони).

3. Моддий воситалар оқими ва логистика жараёнлари (моддий воситалар оқими тушунчаси, моддий воситалар оқимининг турлари, логистик жараёнлар).

4. Маркетингда логистика (маркетинг концепцияси, маркетинг таъсирчилари, тамойиларга мувофиқ маркетингнинг асосий вазифалари, маркетинг логистикасида истеъмолчиларга мўлжалланган ва ишлаб чиқариш жараёнини комплекс таъкил қилишдаги вазифаси).

IV-вараиш

1. Логистикадаги захиралар (захира тушунчаси, моддий захираларни барпо этишнинг зарурати, моддий воситалар захираларининг турлари, захиралар микдорини аниқлаш, захираларни метёрлаш).
2. Логистик тизимда оиборлар (логистик тизимда оиборларнинг ўрни, логистик тизимлар оиборларини техник таъминланишнинг тавсифи, оиборхона усдуналари характеристикаси, автоматлаштирилган оиборхона, оиборга жойлаштиришнинг энг қулай технологиясининг мезони).
3. Тақсимот логистикасининг вазифалари (тақсимот логистикаси хақида тушунча, вазифалари, логистик шахобчалар ва боғланишлар, тақсимот тизими, тақсимот тизимиши барпо этиш учун зарорга келиш).
4. Логистикада ахборот тизимининг турлари (ахборот тушунчаси, логистикада ахборотнинг қўлланилиши, логистикадаги ахборот тизимлари, логистикада ахборот оқимлари, логистикада ахборот системалари).

Фойдаланилган асосий адабиётлар рўйхати

1. Гуломов С.С., Додобоев Ю.Т., Осмонов М.О. "Логистика" (Олий ўқув юрглари талабалари учун ўқув қўланма) Тошкент - 2001
2. "Логистика" Маърузалар матни. ТДИУ - 2001
3. Гольков Е.А., Пурлин В.М. "Рынок и логистика", М.: Экономика, 1993
4. Гаждаевский А.М. "Основы логистики", М.: ИВЦ "Маркетинг", 1995
5. — Муҳиддинов Д.М., Воронкова В.М. и другие "Логистика", ТЭГУ, 1996.
6. Дегтеренко В. "Основы логистики маркетинга". Ростов на Дону. Издательство Ростовского Университета, 1990 г.
7. Родников А.И. "Логистика". Терминологический словарь. М.: Экономика, 1995
8. Сметов А.А. "Введение в логистику". М.: Транспорт, 1999г.
9. Неруш Ю.М. "Коммерческая логистика". М.: Банки и биржи, ЮНИТИ
10. "Логистика" Маърузалар матни. ТДИУ - 2006
11. "Логистика" Маърузалар матни. Фаргона - 2001
12. Гордон М.П. "Функция и развития логистики в сфере товародвижения" Риск, 1993.
13. Дегтеренко В. "Основы логистики маркетинга". Ростов на Дону. Издательство Ростовского Университета, 1990 г.

14. Родников А.И. "Логистика". Терминологический словарь. М.: Экономика, 1995
15. Сметов А.А. "Логистика и транспорт". М.: Транспорт, 1995 г.
16. Пурлин В.М. "Рынок инвестиционных товаров и логистика". М.: Международный Университет бизнеса и управления, 1997 г.
17. Ульджанбаев К.У. и др. "Реформа на транспорт и в связи". Т.: Узбекистан, 1993

ҚУШИМЧА АДАБИЁТЛАР

1. Белов И.В. "Экономическая теория транспорта". М.: Транспорт, 1996 г.
2. Букан Д.Ж. "Научная управление запасами". М.: Наука. 1996 г.
3. Коглер Ф. "Основы маркетинга". М.: Наука, 1995 г.
4. Неруш Ю. "Снабжение и транспорт". М.: Экономика, 1995 г.
5. Родников А.И. "Логистика". Терминологический словарь. М.: Экономика, 1995.
6. "Рынок и логистика". М.: Экономика, 1993 г.